

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht • 84^e jaargang • juni 2011 • losse verkoop €2,50

Oud Utrecht 3

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

Huize Tuinwijk voor 'niet-aangepaste bejaarden'

Nieuw leven voor middeleeuwse dubbele traptoren?

Bijzondere collecties 3: Museum Spakenburg

voor utrechtboeken
stad en provincie

selexyz broese

hoofdvestiging: stadhuisbrug 5
3511 kp utrecht t 030 2335200
e info.broese@selexyz.nl
www.selexyz.nl

GRESNIGT
&
VAN KIPPERSLUIJS

Advocaten

Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten is een
advocatenkantoor met vestigingen in Utrecht,
IJsselstein, Woerden en Deventer.

De juridische dienstverlening kenmerkt zich door een
gedegen aanpak en een persoonlijke benadering.
Op deze wijze is Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten
al meer dan vijftig jaar met recht een goede partner.

Voor meer informatie: mr J.J. Degenaar, Biltstraat 97, Utrecht
(030 - 231 66 31) of www.gvk-advocaten.nl

**Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling**

LAAN VAN VOLLENHOVE 2925 3706 AK ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030 - 695 66 44

De kracht in vellen offset

Roto Smeets

Een bedrijf dat vecht voor de successen
van zijn opdrachtgevers. Roto Smeets
Grafiservices is gespecialiseerd in
vellen offset en bedient zijn nationale
en internationale opdrachtgevers
vanuit twee locaties. Van advies tot
persoonlijke begeleiding van pre-media,
nabewerking, pre-distributie tot
distributie.
Strong, sharp, safe & fast.

Grafiservices

Utrecht

T 030 - 282 28 22

Eindhoven

T 040 - 250 50 00

www.rsgrafiservices.nl

rsgrafiservices@rotosmeets.com

Roto Smeets Grafiservices is onderdeel van Roto Smeets Group.

VAN ZOELLEN
AANNEMERSBEDRIJF

Uw aannemer:

- flexibele organisatie
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding
- tevreden klanten bepalen ons succes
- wij doen wat we zeggen
- grote betrokkenheid bij klant en project
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

Inhoud

76

Jeroen de Leede

Sober, maar niet doelmatig

Twintig jaar ouderenhuisvesting in Huize Tuinwijk

82

Bram van den Hoven van Genderen

Rijke geschiedenis van de Utrechtse Paulusabdij

Boekbespreking

84

B.J. Martens van Vliet

Een onbekend amusant tijdschriftje uit Utrecht

88

Signalement

90

Jaap Roëll

Eerherstel voor dubbele traptoren?

Een verdwenen architectonisch curiosum uit het voormalige St. Elisabeth Gasthuis

96

Elisabeth de Ligt

Meer dan klederdracht en visserij

Museum Spakenburg

Bijzondere Utrechtse collecties 3

98

Reacties van lezers

99

Agenda en berichten

Snel verouderd bejaardentehuis

In de jaren 50 nam de gemeente Utrecht de verantwoordelijkheid op zich te zorgen voor de huisvesting van bejaarden die elders niet terecht konden. In Tuinwijk verrees in 1958 een sober, maar 'bijzonder' gebouw met een 'oorspronkelijke typologie'. Maar al na 20 jaar voldeed het niet meer aan de eisen van de nieuwe tijd en volgde verbouw tot wooneenheden en een kinderdagverblijf. Geschiedenis van een 'kloek geproportioneerd' gebouw dat nu op de nominatie staat voor sloop.

Humor anno 1880

Vorig jaar doken op een veiling 35 afleveringen op van een onbekend Utrechts tijdschriftje, De Humorist genaamd. De nieuwe eigenaar deed onderzoek naar de makers, de productie en de distributie ervan. De Humorist blijkt de creatie van twee tieners die in 1880 en 1881 gemiddeld iedere twee weken een nummer in elkaar zetten van een blaadje waarvan de humor nu geen indruk meer maakt, maar de meeste tekeningen wél.

Architectonisch curiosum

Onnodig gesloopt ten behoeve van Hoog Catharijne, opgeslagen in Fort Rhijnauwen, bijna vergeten: de laatmiddeleeuwse, dubbele traptoren uit het voormalig St. Elisabeth Gasthuis leek voorgoed te verstoffen. Na eerdere mislukte pogingen tot hergebruik, zijn er nieuwe plannen dit architectonische curiosum te herbouwen.

□ FOTO OMSLAG: DRIE KINDEREN IN KLEDERDRACHT VOOR EEN HUIS IN SPAKENBURG, TUSSEN 1905 EN 1910. INGEKLEURDE PRENTBRIEFKAART NAAR EEN FOTO, UITGEGEVEN DOOR D.J. DE BOER | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL.

Sober, maar niet doelmatig

Twintig jaar ouderenhuisvesting in Huize Tuinwijk

Op de slooplijst van het gemeentelijke programma Utrecht Vernieuwt staat een gebouw met een interessante geschiedenis: het complex Lauwerecht 8 van woningcorporatie Mitros. Het gebouw, dat nu dienst doet als kinderopvang en huisvesting van kleine huishoudens, is oorspronkelijk gebouwd als Gemeentelijk Bejaardentehuis voor 'niet-aangepaste bejaarden'. Een reconstructie van de totstandkoming en de tamelijk snelle opheffing.

Het Bejaardentehuis Dodt van Flensburglaan / Aalberselaan, waarschijnlijk kort na de oplevering.

□ COLLECTIE NEDERLANDS ARCHITECTUURINSTITUUT

De stad Utrecht beschikte sinds 1894 over een Bestedelingenhuis voor oude mannen en vrouwen. Vanaf 1899 was dit gevestigd aan de Doelenstraat 12. In 1931 werd het omgedoopt tot Gemeentelijk Tehuis voor Ouden van dagen. Het telde vijf slaapzalen voor 91 alleenstaande mannen, vier slaapzalen voor 48 alleenstaande vrouwen en enkele kleine dagverblijven. Hoewel het tehuis niet was ingericht voor verpleging, verbleef er een groot aantal zieken.

Kort na de Tweede Wereldoorlog werd duidelijk dat dit tehuis niet meer aan

*Wethouder H. Ploeg jr. spreekt tijdens de
openingsfestiviteiten op 23 mei 1958.*

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

de eisen van de tijd voldeed. In mei 1948 werd het college van burgemeester en wethouders door de raad uitgenodigd een plek aan te wijzen voor een nieuw Tehuis van Ouden van Dagen. Utrecht had op dat moment vrijwel geen uitbreidingsmogelijkheden meer binnen de gemeentegrenzen. Bovendien waren de meningen verdeeld over de beste manier om in ouderenhuisvesting te voorzien.

Andere inrichting, andere doelgroep

In 1951 vond een enquête van de Nationale Commissie voor de Bejaardenzorg plaats. De gemeente Utrecht besloot hierop aan te sluiten en stelde in november 1950 een ambtelijke commissie in om de Utrechtse situatie te onderzoeken. In april 1952 adviseerde de commissie om in de eerste plaats aandacht te schenken aan goede woongelegenheden voor bejaarden in zelfstandige woningen, en wel zo veel mogelijk verspreid, in betrekkelijk kleine aantallen, in alle wijken. Daarnaast was er volgens de commissie behoefte aan pension- of andere verzorgingshuizen en aan invaliden-tehuizen (vergelijkbaar met de huidige verpleeghuizen). De Utrechtse commissie durfde zich niet aan een kwantitatieve prognose te wagen - gegeven het feit dat verreweg de meeste bejaarden in 'gewone' woningen woonden.

Utrecht telde op dat moment acht tehuizen (met ongeveer 500 bedden) en vier verpleeginrichtingen voor chronisch zieken. Eén van de tehuizen was het Gemeentelijk Tehuis. De commissie analyseerde de reden van opname van de bewoners. Ze stelde

vast dat 42 bewoners waren opgenomen wegens invaliditeit of ziekte, 51 vanwege verwaarlozing, zwerven of ernstig alcoholisme en 48 wegens armoede, gemis van een woning of het ontbreken van verwanten of wat we nu 'mantelzorgers' zouden noemen. Na ook enkele nieuwe tehuizen elders in het land bezocht te hebben, adviseerde de commissie om voor het Gemeentelijk Tehuis niet alleen een andere inrichting, maar ook een andere (lees: minder problematische) doelgroep te kiezen.

Het College van B&W trok in mei 1952 de volgende conclusie: 'Aangezien pensiontehuizen, door particuliere instellingen gesticht, naar de ervaring leert, bepaalde categorieën van bejaarden bij voorkeur niet opnemen, rust op de Gemeente de taak, in de huisvesting van deze categorieën te voorzien. Het is dus o.i. noodzakelijk, een eenvoudig tehuis te stichten, voor hen die, ofschoon niet behorende tot de chronisch zieken, om persoonlijke redenen niet geschikt zijn voor een modern pensiontehuis.' In minder officiële stukken staat de doelgroep scherper beschreven: 'tehuis voor niet-aangepaste bejaarden'. Kennelijk deelde het college niet de mening van de ambtelijke commissie, dat het

nieuwe tehuis voor een andere doelgroep bestemd diende te zijn. Andere doelgroepen werden immers door particuliere instellingen bediend.

Wel namen B&W het idee voor een andere inrichting over: voornamelijk eenpersoonsslaapkamers, enkele tweepersoonsslaapkamers voor echtparen, gemeenschappelijke eetzaal en conversatieruimten, een ziekenafdeling en een tuin. Dit alles voor ongeveer 120 personen. Bovendien werd gestreefd naar verschillende oplossingen voor de doelgroep: er zou behalve dit tehuis een apart tehuis voor verpleging van chronisch zieken en een pensiontehuis moeten komen. Voor de oorspronkelijke doelgroep van het bestaande Tehuis voor Ouden van Dagen had het college een terrein van 3.100 m² in Lauwerecht op het oog. Na verbouw zou het pand aan de Doelenstaat een verpleeghuis kunnen worden. Voor het pensiontehuis werd gedacht aan een terrein in Tolsteeg - in combinatie met zelfstandige bejaardenwoningen. Over dit terrein kon de gemeente echter op dat moment nog niet beschikken.

Van plan tot gebouw

De gemeenteraad ging op 29 mei 1952 akkoord met het aangewezen terrein aan de Dodt van Flensburglaan te Lauwerecht en gaf het college toestemming om een bouwplan voor te bereiden.

De keuze voor een architect viel op Auke Komter, omdat hij ervaring met bejaardentehuizen had (zoals de door de ambtelijke commissie bezochte De Klokkenbelt in Almelo). Of er andere criteria bij de architectenselectie speelde, is in het archief van het gemeentebestuur niet te achterhalen. Het eerste schetsontwerp, dat Komter in november 1952 presenteerde, ging uit van een capaciteit van ongeveer 120 bedden. De hoofdvorm van het gebouw was toen al conform de uiteindelijke realisatie. Na een

lijke ruimten te verblijven. In september 1954 stelde de raad het gevraagde budget beschikbaar - overigens werd er wel gemord over de lange voorbereidingstijd. Bovendien was de fabricagecommissie (een raadscommissie) tegen: die vond het huis te klein en de plaats niet geschikt.

Medio 1956 startte de bouw. Door prijsstijgingen waren de stichtingskosten opgelopen tot f 1,5 miljoen (grond, bouw en inrichting). In april 1958 werd het gebouw opgeleverd en op 23 mei officieel geopend.

gesloopt), het Clubgebouw van Roei-vereniging De Hoop in Amsterdam (1949-1952, voorgedragen voor de Top 100 van Wederopbouwmonumenten) en de Tweede Openluchtschool te Amsterdam (1955-1958, gesloopt in 1992). Een groot project betreft sociale woningbouw in Slotervaart (1958). Voor de oorlog behoorde hij tot de modernistische architecten, daarna combineerde hij kenmerken van het functionalisme met traditionalisme en werd hij gezien als een compromisbouwer, ook wel bekend als 'shakehandsarchitectuur'.

De keuken op de begane grond aan de noordzijde, 1958.

□ FOTO L.H. HOFLAND | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Programma voor de bouw door de gemeente (december) en een tweede schetsontwerp (januari 1953) ontwierp Komter uiteindelijk een tehuis voor 103 bewoners (53 alleenstaande mannen, 36 alleenstaande vrouwen en 7 echtparen). Het plan werd ontworpen binnen de maximeisen voor Woningwetbouw, dat wil zeggen maximaal 75 m³ per bed. Het voorstel aan de raad om een krediet van f 1,2 miljoen beschikbaar te stellen, vermeldt dat het gaat om 'inrichting voor een bijzondere categorie van bejaarden, voor wie het wonen in afzonderlijke woon- en slaapvertrekken om persoonlijke redenen minder gewenst wordt geacht'. Bewoners kregen wel een eigen slaapkamer, maar werden geacht overdag in gemeenschappe-

Compromisbouwer

Architect Auke Komter (1904 - 1982) begon zijn studie in Leeuwarden en vervolgde deze in Amsterdam (onder meer bij Duiker) en Parijs (bij Le Corbusier). Hij vestigde zich in 1931 in Amsterdam als zelfstandig architect. Van hem zijn meer dan 200 ontwerpen bekend, maar een groot deel daarvan is niet gerealiseerd. Hij ontwierp niet alleen gebouwen, maar ook meubels en kinderspeelgoed en hij maakte enkele stedenbouwkundige plannen. De meeste (gerealiseerde) ontwerpen dateren uit de periode 1945 tot 1965. Tot zijn werk behoren onder meer een aantal villa's en woonhuizen, andere woningbouw, scholen en bejaardentehuizen. Bekendere werken zijn villa De Witte Raaf in Hattem (1936, rijksmonument), bejaardentehuis De Klokkenbelt te Almelo (1948-1952; grotendeels

'Kloek geproportioneerd' gebouw

In een krantenartikel van 31 oktober 1955 (onbekend uit welke krant), werd het ontwerp toegelicht. Het gebouw is 'geprojecteerd temidden van een royale plantsoenaanleg. Aan het gebouw is een reeks van serres met zonnige tuindeuren verbonden die waaivormig zijn georiënteerd op een podium, zodat deze ruimten ook als toneelzaal kunnen worden gebruikt. De serres zijn in een sierlijke tuin, met lommerrijke zitjes, pittoreske priëlen, kleurige bloemborders en gazons met vijvers gelegen [...] De architect heeft het gehele gebouw zo gesitueerd, dat een maximum profijt wordt getrokken van de zon en de tuinen [...] Het hoge, kloek geproportioneerde hoofdgebouw, met het sierlijk gebogen serre-centrum, ziet men als één geheel het fraaist vanaf de Dodt van Flensburglaan, waarlangs ook de grote voorhof ligt.'

Het gebouw was gedeeltelijk onderkelderd. Op de begane grond lagen aan de noordzijde de eetzaal en keuken, een zitkamer en kleedruimte voor personeel, een kantoor, een ontvangkamer, een portiersloge en de ingang (destijds Aalbersestraat 1A). In de recreatievleugel bevonden zich een spreekkamer, een toneelzaal met bergruimte, een zaal voor vrouwen, een zaal voor mannen en een lees- en schrijfzaal. In de tussenvleugel waren toiletten, een handenarbeidruimte en een kappersruimte. De zuidvleugel omvatte de benedenverdieping van de directeurswoning, drie ziekenzalen, een kamer voor de dokter, een kleine keuken, een badkamer, een laboratorium, twee isoleerkamers en een mortuarium. De

‘Het sierlijk gebogen serre-centrum’.

□ COLLECTIE NEDERLANDS ARCHITECTUURINSTITUUT

tuin tussen de vleugels was ingericht als moestuin, die bij de recreatievleugel was bestemd voor de bewoners. De ziekenkamers aan de zuidzijde hadden ieder een eigen toegang tot de tuin aan die kant. Architect Komter heeft ook de tuinen ontworpen.

Op de eerste verdieping waren de slaapkamers voor alleenstaande vrouwen (oppervlakte 6 m²) en echtparen (10,6 m²). Ook was hier de bovenverdieping van de directeurswoning. Op de tweede verdieping waren de slaapkamers voor alleenstaande mannen. De slaapkamers waren voorzien van een wastafel en een kast. Gemeenschappelijke toiletten en badruimten bevonden zich op de gang.

Op de kleinere derde verdieping waren 11 ziltslaapkamers voor personeel. Dat had ook de beschikking over

een gezamenlijke woonkamer, een ruimte met toiletten en douches en een grote linnenkamer.

De gangen, eetzaal en recreatieruimten hadden een tegelvloer. De slaapkamers en kantoorruimten hadden een linoleumvloer. Bekend is dat de architect ook het meubilair heeft ontworpen.

Stichting Huisvesting Bejaarden

In 1958 richtte de gemeente de Stichting Huisvesting van Bejaarden (SHB) op. Die zorgde voor de exploitatie van het nieuwe Gemeentelijk Bejaardentehuis, een flat met zelfstandige bejaardenwoningen aan het Cremerplein en het verpleeghuis Lindenhorst in Driebergen. Alle gebouwen werden door de gemeente verhuurd aan de stichting. Bij de SHB stond het Gemeentelijk Bejaardentehuis aanvankelijk bekend als gebouw Aalbersestraat. Vanaf 1965 is de naam veranderd in Huize Tuinwijk.

Het Gemeentelijk Bejaardentehuis begon met 102 bejaarden en 24 personeelsleden: een directeur, een verpleegster, twee assistenten, vier verzorgsters, een naaister, een kleermaakster, een kokkin, een leerhersteller, tien helpsters, een halftime stoker-huis-knecht en een halftime schrijver. De directeur, de verpleegster, één van de assistenten en de verzorgsters kregen vrij wonen, vuur, water, licht en voeding. De andere personeelsleden woonden buiten het tehuis. In de loop der jaren is de capaciteit van het tehuis gegroeid naar 110 bedden, onder meer door de twee isoleerkamers in gebruik te nemen voor urgente opnamen. Het aantal personeelsleden groeide tot 30 in 1969. Op advies van de commissie belast met het toezicht op de bejaardenzorg is in 1970 het aantal bedden teruggebracht tot 100.

De SHB kreeg er al snel nieuwe taken bij zoals de registratie van woningzoekenden die in aanmerking wilden komen voor specifieke bejaardenwoningen en de toewijzing van alle gemeentelijke bejaardenwoningen. De gemeente bouwde in de jaren zestig nieuwe bejaardenwoningen, die in beheer van de SHB kwamen: bejaardenflats aan de Gaspari- en Nansenlaan, het eerste dienstencentrum van Nederland aan de Bernadottelaan, een verzorgingshuis aan de Eisenhowerlaan, een flat en dienstencentrum aan de Vulcanusdreef en verzorgingstehuis en zelfstandige bejaardenwoningen Tolsteeg. In 1974 werd verpleeghuis Albert van Koningsbruggen geopend. Ook verzorgde de SHB sinds 1970 het beheer van diverse vrijwoningen voor bejaarden van enkele fondaties.

Sluiting en verbouw

Begin jaren zeventig vond de Inspectie van het toezicht op de bejaardenoorden het gebouw niet meer passend voor bejaardenhuisvesting. Het pand voldeed absoluut niet meer aan de normen: bewoners zouden de beschikking moeten hebben over een eigen kamer met in ieder geval een eigen toilet. Ook werd geconstateerd dat er nauwelijks meer behoefte aan deze vorm van bejaardenhuisvesting bestond. Het gebouw zou wel kunnen worden aangepast, maar dat werd veel te duur. Verbouw zou leiden tot

Details van het voormalige Huize Tuinwijk in 2010.

□ FOTO'S MARCELLA DORIGO

een vermindering van de capaciteit, waardoor er geen rendabele exploitatie meer mogelijk zou zijn. Kortom, al 15 jaar na ingebruikname bleek het gebouw niet langer doelmatig.

Er werd gekozen voor nieuwbouw in Transwijk, ter vervanging van Huize Tuinwijk en het verzorgingshuis aan de Eisenhowerlaan.

In juli 1978 kwam Huize Tuinwijk leeg. De bewoners verhuisden naar het nieuwe verzorgingshuis De Bijnkershoeke. In juni 1978 besloten B&W

om een studieontwerp van gemeentearchitect Uijterlinden voor één- en tweepersoonshuishoudens uit te werken en tijdelijk urgente één- en tweepersoonshuishoudens hier te huisvesten. In 1980 kreeg de gemeente bericht dat een rijksbijdrage voor verbouw tot 40 wooneenheden werd toegekend.

Het plan betrof een inpandige verbouwing waarbij vooral de begane grond ingrijpend werd gewijzigd. Op de verdiepingen zijn de gangen gehandhaafd en zijn slaapkamers, toiletten en badruimten samengevoegd om woningen te maken. Trappenhui-

zen en de lift bleven in tact. De directeurswoning is nog steeds een aparte woning. Aan de buitengevel werden alleen kleine aanpassingen op de begane grond aangebracht. Een deel van de tuin werd gebruikt voor 36 nieuwe parkeerplaatsen.

De recreatievleugel maakte geen deel uit van het verbouwplan. In januari 1981 werd besloten om verbouw tot vier wooneenheden op de begane grond te schrappen, omdat kinderdagverblijf Nijntje zich hier en in de recreatievleugel wilde vestigen. In juni van dat jaar werden 36 wooneenheden opgeleverd. Eind 1981 werd ook de recreatievleugel verbouwd, naar ontwerp van de gemeentearchitect.

Sloop of renovatie?

Al in de eerste overeenkomst tussen de gemeente en de woningcorporaties over vernieuwing van de sociale woningvoorraad (*De Utrechtse Opgave*, 2001) stond Huize Tuinwijk op de slooplijst. In een nieuwsbrief aan bewoners uit juni 2005 meldde Mitros tot de sloop alleen nog - na ingediende klachten - klein dagelijks onderhoud te verrichten. In het concept *Masterplan Talmalaan en omgeving* staat deze locatie als laatste in de planning opgenomen. Volgens een presentatie van Mitros aan de bewoners start de sloop in 2016. Volgens het concept Masterplan moet het plaats maken voor een appartementengebouw van zeven tot negen etages met ongeveer 67 wonin-

Tot jongerenhuisvesting verbouwde vleugel aan de Samuel Mullerstraat, 1981.

□ FOTODIENST GAU | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

gen en een parkeergarage langs de Kardinaal de Jongweg en ongeveer zes eengezinswoningen aan de Dodt van Flensburglaan.

De voorgenomen sloop roept de vraag op naar de stedenbouwkundige en architectonische waarde van het gebouw. Al in 1975 oordeelde de directeur van de Gemeentelijke Bouw- en Woningdienst in een artikel dat het gebouw 'interessant (is) gelegen en ingebed in de aanwezige bebouwing'. In de cultuurhistorische inventarisatie van naoorlogse bouwkunst van de gemeente Utrecht uit 2005 werd aan het pand een hoge waardering toegekend. 'De architectuur van dit gebouw is bijzonder en ook de oorspronkelijke typologie. Bovendien bevindt dit gebouw zich nog vrijwel in de oorspronkelijke staat.'

'De bejaardentehuizen blinken niet altijd uit in schoonheid', zo oordeelt F. Oudshoorn in haar scriptie over architect Komter uit 2009. Die kwalificatie geldt ook wel voor het Gemeentelijk Bejaardenhuis in Utrecht. Het tehuis was bedoeld voor de minst bedeel- den en werd gerealiseerd binnen de financiële kaders van de Woningwet, wat betekende dat er 'sober en doelmatig' moest worden gebouwd. De architect heeft zich enige luxe geper- mitteerd in elementen als de waaiervormige recreatievleugel en de loggia op de derde verdieping. De keuze voor een architect die elemen- ten uit het modernisme en traditio-

nalisme combineerde heeft geleid tot een sober, maar ook somber ogend gebouw. Het gebouw heeft niet het overzichtelijke, lichte en open karakter van het modernisme, maar ook niet de gezelligheid en monumentaliteit of schilderachtigheid van het traditionalisme.

Sterk aan het gebouw is de ruimtelijke opbouw. Het gebouw ligt op een driehoekige locatie precies op de grens tussen het vooroorlogse Tuinwijk en het naoorlogse Lauwerecht. Tuinwijk heeft een gevarieerd stratenpatroon, gesloten bouwblokken, met voornamelijk bakstenen gebouwen

met twee lagen en een schuine kap. Er is in Lauwerecht gekozen voor een geleidelijke overgang in bebouwingshoogte van drie lagen (bejaardenhuis), naar vier (middengebied) en vijf lagen (Talmalaan). Met de keuze in het Masterplan Talmalaan voor realisatie van nieuwbouw in zeven tot negen lagen gaat de samenhang in bebouwing aan de zuidzijde van deze weg verloren. Een minder radicale ingreep zou meer recht doen aan de stedenbouwkundige situatie. Renovatie zou een blijvende herinnering bieden aan een boeiende fase in de sociale geschiedenis van de stad.

Geraadpleegde bronnen

Archieven

Bouwtekeningen, Het Utrechts Archief, nummers 2410c (1955) en 877-1/2 (1979-1981).
Gemeentebestuur van Utrecht 1813-1969, Het Utrechts Archief, 1007-3 inventarisnr. 22700, 22702, 22704, 25944 t/m 25948, 25960.
Secretarie Gemeente Utrecht 1970-1989, archief aanwezig bij de gemeente, inventarisnr. 12212.

Literatuur

Gemeente Utrecht, *Masterplan Talmalaan en omgeving* (concept 17 februari 2010).
Graafhuis, A., e.a., *Van gasthuisbed tot verzorgingsflat. De ontwikkeling van de huisvesting van bejaarden in de stad Utrecht* (Utrecht 1975) artikelen van J.G. Riphagen en van W.A.H.W.M. Janssen.
Heuvel, M. van den, *Cultuurhistorische inventarisatie Naoorlogse bouwkunst: Lauwerecht* (Utrecht, juli 2005).
Mitros, *Nieuwsbrief Lauwerecht 8 (Huize Tuinwijk Adriaen Beyerkaade)* (Utrecht, 13 juni 2005).
Mitros, Presentatie voor informatieavond (Utrecht, 25 februari 2010).
Oudshoorn, F., *Auke Komter (1904-1982). Gematigd modernist uit principe. Een objectieve analyse van zijn plek in de architectuurgeschiedenis* (Utrecht 2009).
Utrechts Nieuwsblad 16 september 1954, 24 mei 1958 en 7 juli 1960.
www.bonas.nl

Rijke geschiedenis van de Utrechtse Paulusabdij

Soms neemt de geschiedenis een opmerkelijke draai. Wie had twintig jaar geleden kunnen denken dat van alle oude Utrechtse kerken juist over de Paulusabdij, de minst gekende kerk met het slechtst bewaarde archief, het mooiste en meest luxueus uitgegeven boek zou verschijnen? Een voorbeeld van de Utrechtse paradox: slecht gekend, maar mooi en bijzonder. Het was een verhuizing die dat fraais mogelijk maakte.

In 2008 is een deel van Het Utrechts Archief verhuisd naar de Hamburgerstraat, de locatie waar eerst ruim 500 jaar lang de Paulusabdij en vervolgens meer dan vier eeuwen lang het Hof van Utrecht en de Utrechtse rechtbank waren gevestigd. Nadat de rechtbank in 2000 was vertrokken naar de Catharijnesingel, volgde een tijd van, vaak gewijzigde, plannen en verbouwingen. Deze werden ook beïnvloed door de resultaten van uitvoerig bouwhistorisch onderzoek dat toch nog onverwacht forse delen van met name 13e-eeuws muurwerk van de Paulusabdij (opnieuw) aan het licht bracht.

Dit onderzoek vormt samen met het historische verhaal de basis voor dit boek waarmee de Utrechtse archivissen, de nieuwe bewoners van een deel van de vroegere abdij, hun gebouw onder de aandacht brengen. Daar is alle reden voor, omdat het gebouw model kan staan voor de ingewikkelde geschiedenis van Utrecht gedurende een klein millennium. De kerkelijke oorsprong en het belang van de kerk voor Utrecht komen goed naar voren, net als de breuk die na 1580 optrad door het verbieden van de openbare katholieke eredienst. Datzelfde geldt voor

de volgende fase in de geschiedenis van deze locatie: de centrale plaats van de Utrechtse Staten en hun juridische orgaan, het Hof van Utrecht, en de veranderingen daarin door de Bataafse omwenteling en de oprichting van het Koninkrijk der Nederlanden. Door dat alles heen zien we de stad groeien, de stedelijke bevolking toenemen, en het karakter van de bebouwing en de omgeving rond de abdij veranderen. Zonder dat de auteurs dit echt expliciet maken, herkent de lezer veel van de bredere Utrechtse geschiedenis, samenkomend en weerspiegeld op één, relatief kleine plaats.

Door de tijd heen lopen

Het boek kent een chronologische opbouw. De auteurs beschrijven de stichting van de abdij door bisschop Ansfried begin 11e eeuw op de Heiligenberg bij Amersfoort, de verhuizing naar Utrecht en ze plaatsen die gegevens binnen de context van de Utrechtse kerk en het leven in de orde van de benedictijnen. Daarbij maken ze, mede aan de hand van heldere plattegronden en reconstructietekeningen, ook steeds duidelijk wat we weten van de abdij als gebouw en van de vele veranderingen die deze

doormaakte. Het is een van de aantrekkelijkste aspecten van het boek. Naast de bouwhistorische gegevens is daarvoor de inventarisatie van 1593 een ijkpunt. Toen werd, na de opheffing van de abdij, door een commissie van de Staten een rondgang door vrijwel alle kloostergebouwen gemaakt, waarbij de meeste roerende goederen werden genoteerd. Het maakt het mogelijk, meer dan bij enige andere middeleeuwse kerk, om als het ware door de tijd heen te lopen, ook al gaat het om slechts de schamele restanten van wat ooit een van de rijkste kerken van het bisdom Utrecht is geweest. Het levert sprekende illustraties op als de zilveren bril en de zilveren tongschraper van de administrateur, en 'een aembeelt om stockvisch opte cloppen' in de keuken.

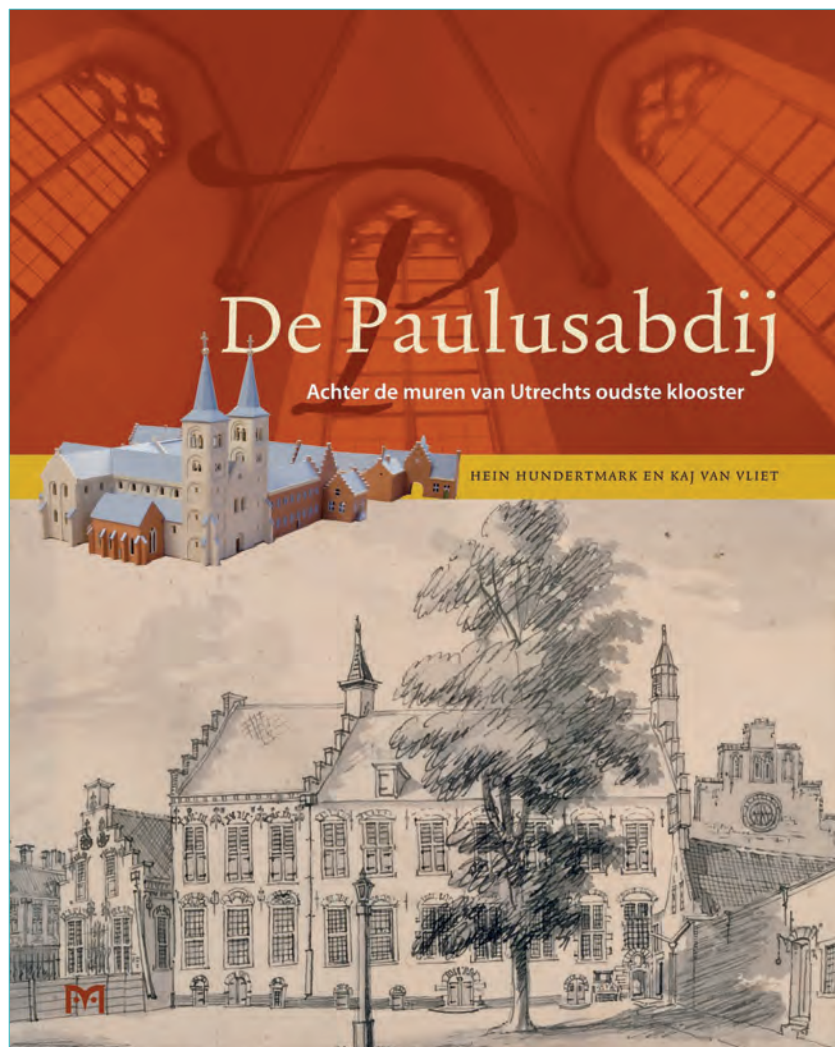
Duidelijke kern en focus

Dit boek is ook een geslaagd voorbeeld - en in het Utrechtse het beste voorbeeld - van de samenwerking tussen een bouwhistoricus, Hein Hundertmark, en een historicus-archivaris, Kaj van Vliet. Van hun bijdragen heeft redacteur René de Kam één vloeiende tekst gemaakt, zonder grote stijlvariaties of rare breuken. Toch is die niet altijd even soepel en toegankelijk, wat veroorzaakt wordt door het sterk beschrijvende proza dat bouwhistorici plegen te gebruiken. Ook al is dit boek overvloedig en mooi geïllustreerd, toch had ik graag sommige lappen tekst willen ruilen voor nog een foto, tekening of reconstructie, met daarop enkele duidelijke pijlen 'let hierop, hier gaat het om'. Nu is het soms toch 'werken' voor de lezer.

Dat komt ook door de keuze van beide auteurs om zich te concentreren op de geschiedenis van het gebouw en de daarin gevestigde instellingen. Dat is natuurlijk legitiem en waarschijnlijk ook heel

Boekbespreking

Hein Hundertmark en Kaj van Vliet, m.m.v. René de Kam,
De Paulusabdij. Achter de muren van Utrechts oudste klooster. Utrecht, Matrijs, 2010. ISBN 978 90 5345 360 5. 288 pagina's, € 39,95.

Er zijn hints naar de krappe, uitgewoonde en donkere werkomgeving van de rechtbank door middel van een enkel autobiografisch fragment, maar de rechters, de advocaten, de daders en de slachtoffers, ze blijven anoniem en onzichtbaar, net als het drama dat zich hier eeuwenlang bijna dagelijks afspeelde.

Puzzelen met de noten

Sommige vermelde feiten vragen om meer uitleg of toelichting (bijvoorbeeld bij sommige miniaturen) of lenen zich voor verdere uitdieping. Waarom kent Utrecht pas zoveel later dan andere bisschopssteden een benedictijnenklooster? Of wat zegt het dat het Habsburgse bestuur de abdij in 1572 een 'bonne discipline' toeschrijft, terwijl de nieuwe abt Gerrit van Mierlo een dochter blijkt te hebben?

Een heel andere kwestie betreft de verantwoording van alle gegevens. Deze is uitvoerig en grondig, zodat het een goed uitgangspunt is voor nader onderzoek. Jammer is echter dat sommige titels uit de noten niet in de literatuurlijst zijn te vinden. Haast klassiek - en voor iedereen die wel eens een boek met kader teksten heeft gemaakt heel herkenbaar - is de verwarring die is ontstaan door het opnemen van kaderteksten, met soms hun eigen noten. Op zeker drie plaatsen in het boek is daardoor het notenapparaat in het ongereede geraakt - net als overigens een enkel bijschrift. Geen ramp voor de gewone lezer, maar wil je je er echt in verdiepen, dan is het daar opletten en puzzelen geblazen.

Die punten van kritiek nemen niet weg dat we hier te maken hebben met een inhoudelijk rijk, mooi verzorgd en overvloedig geïllustreerd boek dat de bijna duizendjarige, boeiende geschiedenis van de abdij en haar gebouw helder uiteenzet.

verstandig, omdat er zo een overzichtelijk boek ontstaat, met een duidelijke kern en focus.

De periode voor 1600 krijgt van de schrijvers meer aandacht, waarbij ze soms originele en belangrijke hypothesen over de periode tussen 1050 en 1350 postuleren. Wel ontbreekt door de keuze voor gebouw en instelling soms het 'leven' of het drama in het boek. Dat geldt dan niet zozeer voor de middeleeuwse periode waarover Hundertmark en Van Vliet de nodige sprekende details bieden - bijvoorbeeld over de vloer, de klank-

potten in het koor, de afdrukken van een leren bril in handschriften of het bestaan van een wijngaard aan de Nieuwegracht -, maar wel de periode 1593-2000, toen hier de voornaamste Utrechtse rechtbanken waren gevestigd. Hoewel Bekkers en anderen in hun boek *Hamburgerstraat 28* (Deventer 2000) daaraan wel enige aandacht besteden, is het jammer dat Hundertmark en Van Vliet zich beperken tot het opsommen van de feiten: ze noemen de pijnbank, de cellen en de boevenwagens, maar nergens komt de rechtbank tot leven.

Een onbekend amusant tijdschriftje uit Utrecht

Ofer nog om te lachen valt, is een kwestie van smaak. Feit is dat de illustraties in De Humorist, een onbekend Utrechts blaadje uit de jaren tachtig van de 19e eeuw, vlot geschetst zijn en van veel vakmanschap getuigen. Ze blijken van de hand van een tiener die later een gerespecteerd schilder van figuurstukken en boereninterieurs zou worden.

Op een veiling in het Oude Tolhuys op de Weg naar Rhijnauwen kocht de auteur van deze bijdrage op 14 november van het vorige jaar een verzameling van 35 losse afleveringen van het hem onbekende 19e-eeuwse, gelithografeerde en in Utrecht verschenen spotblad *De Humorist*. De verzameling was ingebracht door een antiquair die haar had overgenomen van een lid van de familie Besier. De Besiers woonden in de 19e eeuw in de Maliebaan (nr. 14) en waren op het blad geabonneerd.

Bij de overdracht werd gezegd dat zich in de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam een grotere verzameling van *De Humorist* zou bevinden. Bij controle ter plaatste bleek evenwel dat die verzameling slechts 32 (en dan nog ingebonden) afleveringen bevatte en eveneens incompleet was. Die verzameling is wel, zover kon worden nagegaan, de enige van omvang in een openbare collectie in Nederland. In de bundel is voorin met potlood in grote letters geschreven 'zeldzaam'.¹

In Utrecht zijn het nog de bibliotheek van Het Utrechts Archief en het prentendepot van het Centraal Museum die vijf respectievelijk twee losse afleveringen in bezit hebben², de laatste zijn cadeau gedaan door de schilder J.A. Moesman. Andere bewaarplaatsen van het blad zijn niet bekend.³

Weinig woorden, veel vrienden

De Humorist verscheen in 1880 en 1881 bij de destijds bekende uitgeverij-boekhandel Dannenfelser & Co. (de eigenaar was C. Metzelaar), waar losse nummers op de toonbank lagen. Dannenfelser had in die jaren twee vestigingen in Utrecht: een grote winkel op Pausdam, thans ongenummerd, op de hoek Trans en Achter de Dom en een kleinere in Wijk D 37, na 1917 Oudegracht 167, bij de Stadhuisbrug. Het huis stond op een van de percelen die zijn opgenomen in het pand waar nu de Centrale Bibliotheek Utrecht huist. Het blad werd gelithografeerd en op goedkoop houtpapier gedrukt

A.H. Briët op ongeveer 34-jarige leeftijd. Foto, ondertekend 'Van Leersc.' uit Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift 1901.

□ COLLECTIE UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT

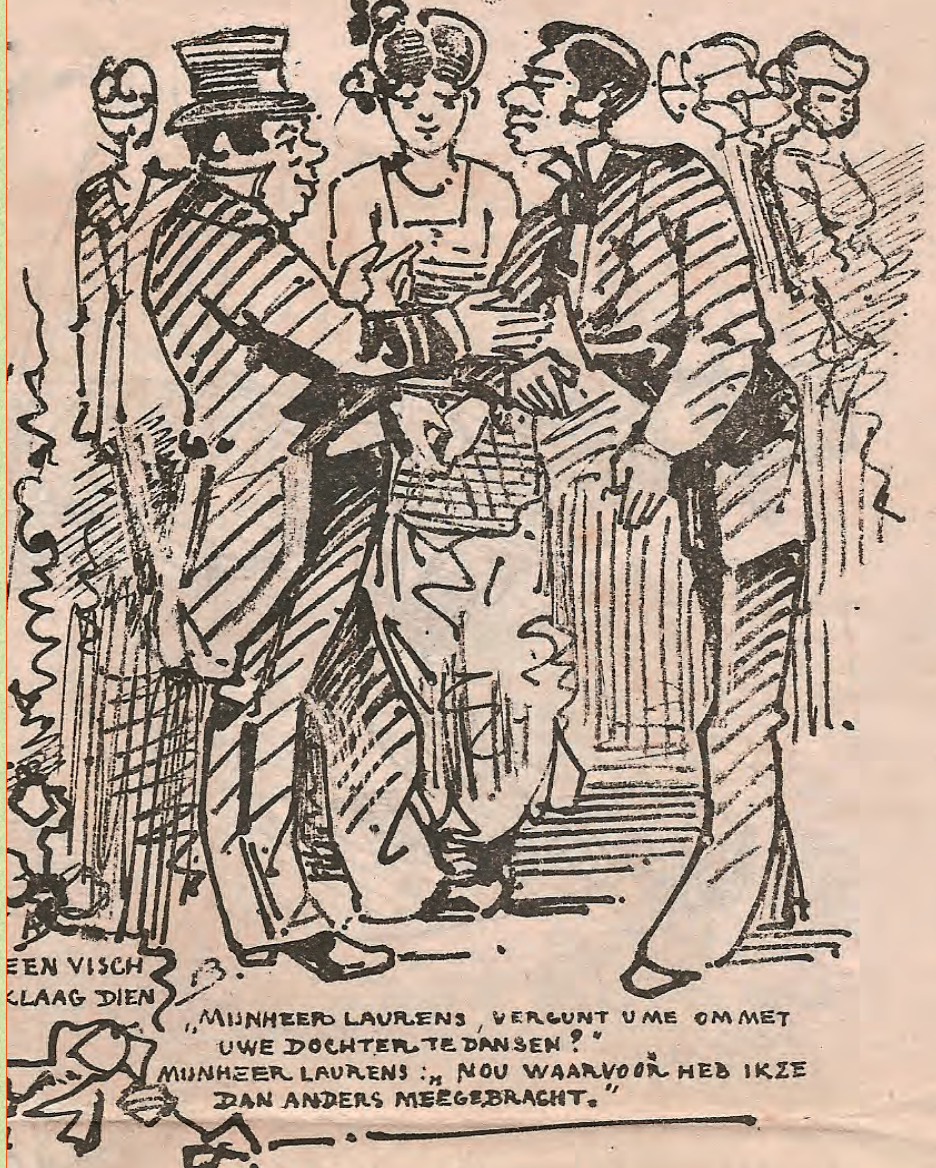
door de firma De Industrie (eigenaar J. van Druten), Voorstraat 90.

De meeste tekeningen in het blad getuigen van niveau en zijn gesigneerd 'A.B.', de initialen van Arthur H.C. Briët. De jongen was op 25 januari 1867 in Madioen op Java geboren en kwam als 3-jarige, na het overlijden van zijn vader, met zijn moeder S.I. van Leeuwen naar Den Haag. In de late jaren 1870 verhuisde hij met moeder, stiefvader N.J. de Zwaan en halfzusje naar de Nachtegaalstraat 38 in Utrecht. Het huis, dat even ten oosten van de Kerkstraat stond, is in 1909 gesloopt ten behoeve van het verbreden van de Nachtegaalstraat.

Briët kreeg in de stad zijn eerste tekenlessen van Jos Hoevenaar Wz. (1840-1926). Naar eigen zeggen tekende Briët in die tijd

topografische gezichten in de stad. Nadat hij in 1884 eindexamen had gedaan op de Rijks H.B.S. in de Kruisstraat, ging hij naar de Teeken Academie in Antwerpen, keerde in 1892 voor korte tijd naar Utrecht terug en vestigde zich later in Nunspeet. Briët was reislustig, bezocht vele streken in Nederland en in West- en Midden-Europese landen en ook Java.

Inmiddels had hij aan het einde van de 19e eeuw zijn eigen terrein en stijl gevonden. Op den duur werd hij een in het land gekende schilder van figuurstukken, maar vooral van het traditionele boerenbinnenhuis. Hij overleed in Nunspeet in 1939. In de lectuur is Briët beschreven als een man van talent, weinig woorden en veel (schilders)vrienden.

Uit De Humorist, 2e jaargang (1881), 2e kwartaal,
aflevering 5, pagina 4.

□ PARTICULIERE COLLECTIE

woonden met hun twee zoons en dochter Adèle - die zich later als schrijfster A.S.C. Wallis zou gaan noemen - op het adres Maliebaan 17. Het huis staat er nog. De criticus Haaxman noemde De Humorist in 1901 in *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* een 'anekdotenblaadje', wat we moeten begrijpen als een verslag in beeld van vele kleine berichten van uiteenlopende, meestal niet-politieke inhoud. De onderwerpen van Briëts realistische en mild amusante tekeningen beslaan een breed terrein, onder andere het militaire leven, boeren, de omgang tussen man en vrouw, kunst, scènes uit Duitsland, Engeland en Frankrijk, horeca/dronkenschap en vooral huispersoneel. Problemen met dienstmeisjes, oppassers, knechts en koetsiers vormden in kringen van bemiddelde families een bekend onderwerp van gesprek, ook al in de jaren 1880. Enkele tekeningen waarop joden voorkomen zijn

Een 'anekdotenblaadje'

In januari 1880 begon de nog maar 13-jarige Arthur met het tekenen ten behoeve van de eerste aflevering van De Humorist. Hij gebruikte daartoe de transferlithotechniek: hij maakte de tekeningen eerst thuis in potlood en later met tekeninkt (tuche) op speciaal geprepareerd lithopapier dat ter drukkerij werd afgewreven op steen. Tekeningen en teksten behoefden dus niet meer in spiegel-schrift direct op steen te worden getekend en geschreven.

Tweede samensteller was een anderhalf jaar oudere medeleerling van de hbs, Walter R.E.H. Opzoomer. Zijn aandeel in het tot stand komen van het blad is niet duidelijk. Misschien zocht hij in kranten naar teksten die Briët aantrekkelijk vond om te illustreren of hij was de maker van een aantal van de niet-gesigneerde tekeningen. Opzoomer (1865 Utrecht - 1896 Hellevoetsluis) was een zoon van de bekende filosoof en hoogleraar C.W. Opzoomer. De Opzoomers

□ PARTICULIERE COLLECTIE

Nachtegaalstraat gefotografeerd tussen 1897 en 1905. Op nr.38, rechts van Papier- en Boekhandel Rutten, woonde A.H. Briët in de jaren dat hij *De Humorist* maakte.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF | COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Kaartje van De Industrie, lithograaf en drukker van De Humorist.

□ PARTICULIERE COLLECTIE

antisemitisch van karakter en voorzien van navenante teksten. In de vermoedelijk 46 verschillende afleveringen van *De Humorist* die bewaard zijn gebleven, komt één Utrechts stadsgezicht voor en dan nog alleen maar als achtergrond voor de paardenmarkt op het Vreeburg.

Het werk van de als tekenaar verbazingwekkend vroegrijpe Briët ziet eruit alsof het zonder veel inspanning is gemaakt, soms luchtig en levendig van aard, maar toch doorwerkt. De begeleidende teksten waren er, naar mag worden aangenomen, eerder dan de illustraties en niet andersom. Niettemin werkte Briët steeds trefzeker, hoewel hij op het speciale lithopapier eerst in potlood kon tekenen.

Voordat beide jongens aan het blad begonnen, had Briët al thuis en zelfs tijdens de lessen van zijn leraar Nederlands op de hbs, P.H. van Moerkerken sr., met diens toestemming boeken van Staring en Beets in de kantlijn verlucht.

Briëts tekeningen in *De Humorist* doen denken aan het werk van de Duitse dichter Wilhelm Busch (1832-1908), wiens geestig getekende verhalen *Max und Moritz* zijn gepubliceerd in de *Fliegende Blätter*. Briët kan het werk van Busch hebben gekend van Duitse bladen die omstreeks 1880 veel in Nederland werden gelezen en die waarschijnlijk ook op de leestafel van het Leesmuseum op het Domplein lagen. In de lectruur over Briët is ook verwezen naar andere invloeden.

Tijdrovende hobby

De oplage van *De Humorist* is onbekend gebleven. Een abonnement kostte blijkens mededelingen in het blad per kwartaal 20 cent - losse nummers 5 cent. Abonnees kregen een tweemaal gevouwen exemplaar met de post. Het ligt voor de hand dat de uitgever Dannenfelser heeft geprobeerd het blad bij zijn clientèle aan de man te brengen. Vaste afnemers waren mogelijk ook buurtgenoten in Buiten-Wittevrouwen, vrienden van de families van de samenstellers of medescholieren van de hbs. De vaders van beide jongens zullen, indien nodig, hebben meebetaald aan de rekeningen van Dannenfelser en *De Industrie*.

De uitgave begon in 1880 met één aflevering per week gedurende het hele eerste kwartaal, in totaal 13 afleveringen. In het tweede en derde kwartaal verschenen vijf afleveringen, in totaal tien. In het vierde kwartaal en in de gehele tweede jaargang (1881) zes per kwartaal, samen 30. In totaal verschenen van het blad dus 53 afleveringen.

Van die 53 afleveringen verschenen 13 op één enkel vel van ongeveer 22 x 28,5 cm en 40 op een dubbel vel van plusminus 43,5 x 28,5 cm gevouwen, steeds tweezijdig bedrukt. Een gehectografeerd proefnummer, bestaande uit twee losse vellen, en een prospectus van één vel, van september 1880, zijn hier niet bij gerekend. Gemiddeld hebben Briët en Opzoomer één aflevering in de veertien dagen gemaakt, waarvoor door hen nogal wat werk moet zijn verzet, buiten schooltijd.

Met dank aan Johan de Zoete te Utrecht voor diens advies over de gebruikte techniek bij het maken van *De Humorist*.

Noten

- 1 Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Bijzondere Collecties: OTM KG 06-83.
- 2 Bibliotheek Het Utrechts Archief: DK 2002-160; prentendepot Centraal Museum Utrecht: 15733 b en c.
- 3 Het aantal afleveringen van *De Humorist* dat in geen van de vier genoemde verzamelingen aanwezig is, bedraagt zeven - alle van de eerste jaargang (1880): de afleveringen 10, 11 en 13 van het eerste kwartaal, afleving 3 van het tweede en het derde kwartaal en de afleveringen 4 en 5 van het vierde kwartaal.

Selectie literatuur over Briët

Breda, C. van, *Het leven en werk van de schilder Arthur Briët* (Nunspeet 1989).
 Roodenburg, K., *Kunstenaars op de Noordwest Veluwe 1880-1930: een speurtocht* (Harderwijk 1992).
 Haaxman jr., P.A., 'Arthur Briët', in: *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* jul.-dec. 1901, 510-518.
 Veth, Corn., 'Teekeningen uit Arthur Briët's jeugd', in: *Maandblad van Beeldende Kunsten* 1940, 83-89.
 In het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie in Den Haag is veel materiaal op papier over Briët en zijn werk aanwezig.

Geschiedenis woonwagenbewoners

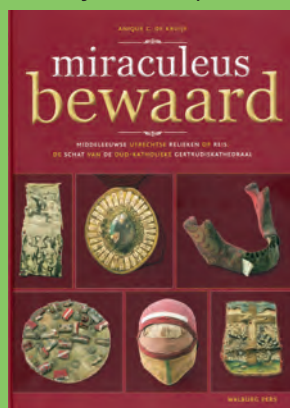
Een eiland omgeven door bossen en de voormalige vliegbasis Soesterberg, dat is de wijk Beukbergen in Zeist. Die, bepaald niet toevallig, ligging symboliseert het bijzondere ervan: het gaat om een wereld op zichzelf, zo ervaren door bewoners en buitenstaanders, een woonwagencentrum, met 170 standplaatsen het grootste van West-Europa. Liesbeth Sluiter slaagde erin het vertrouwen en de medewerking van de bewoners te verkrijgen, voorwaarden om haar plan te kunnen realiseren: de geschiedenis van Beukbergen en zijn bewoners op papier te zetten. Het resultaat is een rijk boek dat het lokale belang overstijgt, ook omdat de (historische) literatuur over woonwagenbewoners schaars is. Het maakt duidelijk dat de overheid lange tijd geen raad wist met woonwagenbewoners en een zwalkend beleid voerde om hen te kunnen controleren en hun integratie te bevorderen. De persoonlijke verhalen die de vier historische delen van het boek (eind 19e eeuw tot 2010) afwisselen en de talloze foto's uit de albums en schoenendozen maken het een geschiedenis niet alleen over, maar ook van de Beukbergers.

Liesbeth Sluiter, Beukbergen. Een geschiedenis van woonwagenbewoners. [Amsterdam:] Stokerkade, 2011. 191 p. ISBN 978 90 79156 153. € 19,50.

Reliekschat ontrafeld

Ruim 1.700 relieken bleken verborgen in de oud-katholieke Gertrudiskathedraal in Utrecht. Voor haar proefschrift, nu verschenen in een handelseditie, inventariseerde Anique de Kruijf alle objecten en probeerde ze herkomst en redding ervan (tijdens en na de reformatie) te reconstrueren. Pogingen om de overgeleverde relieken te koppelen aan het bekende, middeleeuwse reliekenbezit van de Utrechtse kerken leden grotendeels schipbreuk. In de loop der eeuwen zijn veel relieken (botten!) verbrokkeld geraakt en kregen ze andere omhulsels. Bovendien zijn van bijna alle Utrechtse relieken de vaak kostbare reliekhouders verloren gegaan. Daarom dat de onderzoeker zich

vooral richtte op de redding van de relieken tijdens de reformatie en op degenen die te boek staan als 'reliëkredders'. Negen belangrijke objecten werden onderworpen aan modern dateringsonderzoek. Vreemd genoeg verbindt de auteur geen conclusies uit uitkomsten voor een vrouwelijke kaak uit de 11e tot 13e eeuw die door moest gaan voor de onderkaak van bisschop Benignus uit de 2e eeuw!

Anique C. de Kruijf, Miraculeus bewaard. Middeleeuwse Utrechtse relieken op reis: de schat van de oud-katholieke Gertrudiskathedraal. Zutphen, Walburg Pers, 2011. 320 p. ISBN 978 90 5730 725 6. € 35,00 [tot 18 juni voor € 29,95 via bon op www.walburgpers.nl].

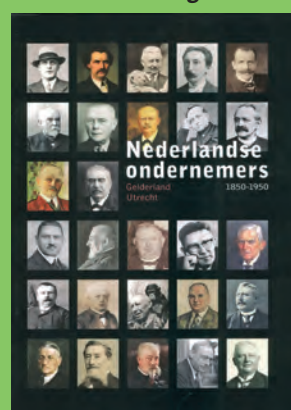
Een veelzijdig kunstenaar

In 2005 overleed de Utrechtse beeldend kunstenaar Willem G. Wevers (geboren 1953). Een door zijn vrienden samengestelde, prachtig verzorgde oeuvrecatalogus toont zijn veelzijdigheid: Wevers' werk omvat performances, installaties, fotowerk en schetsen. Kenmerkend zijn de grote perfectie en ambachtelijkheid. Wevers heeft nooit zijn afkomst verloochend: hij is opgeleid als huisschilder in de Achterhoek. En de humor: hoe serieus ook het thema, de toeschouwer kan nauwelijks een glimlach onderdrukken. Wevers reflecteert vaak op grote voorgangers in de kunst. Dat is te vaak een gemakkelijke truc bij hedendaagse kunstenaars, maar hier is het tegelijk inspiratie, bewondering en commentaar. Zo roept hij in een reeks kleurige grootformaat cibachromes uit de late jaren tachtig een magische wereld op met wonderlijke vormen en perspectieven die aan Magritte doen denken. Zijn latere werk bestaat deels uit kleurenschetsen die ook weer zo'n geheimzinnige wereld oproepen. Het zijn eigenlijk schetsen voor ruimtelijk werk, maar ze kunnen prima op zichzelf staan. LD

Peke Hofman en Helen Eggenkamp, Willem G. Wevers (1952 - 2005). Utrecht: Stichting Werken Willem G. Wevers, 2011. 100 p. € 42,50; bestellen via: info@willemgwevers.nl of te downloaden via www.willemgwevers.nl

Ondernemersbiografieën

Adriaan Bredero, Do Schat, de familie Bruna, Abraham Hamburger, de familie Kol en Frits Fentener van Vlissingen zijn zes van de 21 ondernemers(families) die geportretteerd worden in het tweede deel van een zesdelige serie biografieën van Nederlandse ondernemers. Ze delen de pagina's met 29 Gelderlanders die ook tussen 1850 en 1950 aan het hoofd stonden van een bedrijf, toonaangevend waren en maatschappelijk een belangrijke rol speelden in hun regio. Het voor handen zijn van voldoende bronnen en een zekere spreiding over economische sectoren waren andere selectiecriteria die de redactie hanteerde. Het leverde een mooi uitgevoerd, rijk geïllustreerd naslagwerk op dat nog gevolgd zal worden door delen over andere provincies en de steden Amsterdam en Rotterdam. Twee jaar geleden verscheen al het deel over de drie zuidelijke provincies.

Joop Visser e.a. (redactie en samenstelling) Nederlandse Ondernemers 1850 - 1950. Gelderland en Utrecht. Rotterdam / Zutphen: Stad en Bedrijf / Walburg Pers, 2010. 406 p. ISBN 978 90 5730 687 7. € 39,50.

Rijk rooms leven in Zeist

Kerk in steigers, de titel van het boek over Katholiek Zeist verwijst letterlijk naar de monumentale St. Josephskerk (1924) aan de Rozenstraat. Dit jaar wordt een restauratie afge-

rond die de kerk weer veertig jaar water- en winddicht moet maken. De titel verwijst ook naar de situatie van de katholieke kerk anno 2011, waarbij de samenstellers optimistisch spreken over een geloofsgemeenschap 'in opbouw'. Uit hun terugblik op 170 jaar katholiek Zeist, met een kort hoofdstuk over voorafgaande eeuwen, blijkt vooral dat er van het eens zo rijke roomse leven niet veel resteert. Want vrijwel allemaal zijn ze verdwenen: de katholieke mandolineclub, de 'R.K. Propagandaclub', de Brandstoffencoöperatie en de Roomsche Amusementsclub 'Ernst en Luim'. Het overzicht van al die organisaties en hun bestuurders is opgenomen als bijlage bij dit rijk geïllustreerde boek dat zich vooral concentreert op de parochie en kerken van St. Joseph, diens voorgangers, afsplitsingen en latere fusiepartners. Ruim aandacht is er ook voor de priesters en pastoors van de Zeister parochies.

V.A.M. van der Burg en R.P.M. Rhoen, *Kerk in steigers. Katholiek Zeist in woord en beeld. Zeist, Parochie St. Maarten, 2011. 228 p. ISBN 978 90 816380 1 2. € 49,95 (de helft van dat bedrag gaat naar het restauratiefonds).*

Voorgeschiedenis van het UMC Utrecht

Al sinds de oprichting in 1636 kent de Utrechtse universiteit een Faculteit der Geneeskunde. Die telde de eerste twee eeuwen slechts een handvol hoogleraren en enkele tientallen studenten.

Ook was er tot midden 19e eeuw geen sprake van samenhang tussen onderwijs, onderzoek en patiëntenzorg, wat nu juist kenmerkend is voor de universitaire medische centra in ons land. Annemieke Klijn moest, gezien de omvang van onderwerp en archiefmateriaal, duidelijke keuzes maken, te meer omdat ze de Utrechtse ontwikkelingen in een bredere maatschappelijke en wetenschappelijke context wilde plaatsen. Omdat er over de 20e-eeuwse academische geneeskunde opvallend genoeg minder is geschreven dan over de 19e-eeuwse, ligt daar het zwaartepunt en, omdat ze de vorming van het UMC Utrecht in een langer perspectief wilde onderzoeken, gaat het vooral om een institutionele geschiedenis. De lotgevallen van de hoogleraren 'als sleutelfiguren en dragers van de academische geneeskunde' staan daarbij centraal. Het fraai verzorgde boek is daarmee een onmisbare basis voor verdere deelstudies naar bijvoorbeeld de rol van de verpleegkundigen en de beleving van de patiënten.

Annemieke Klijn, *Verlangen naar verbetering. 375 jaar academische geneeskunde in Utrecht. Amsterdam: Boom, 2010. 383 p. ISBN 978 94 6105 356 5. € 34,90.*

Soest in 17e en 18e eeuw

Begin 17e eeuw telde Soest ruim 600 inwoners en 160 woningen, nu ruim 45.000 ingezetenen die bijna 20.000 woningen tot hun beschikking hebben. Ondanks die enorme veranderingen zijn er veel sporen uit vroeger eeuwen aanwijsbaar. Dank-

zij een legaat was het mogelijk een hiaat in de Soester geschiedschrijving op te vullen, namelijk de 17e en 18e eeuw. Het nu verschenen, kloekke, volle boek is thematisch van opzet. Na algemene hoofdstukken over de buurten en de bevolking volgen hoofdstukken over infrastructuur, middelen van bestaan, bestuur, kerkelijk leven, de gilden en het onderwijs. De laatste twee hoofdstukken behan-

delen de uitersten van de Soester samenleving: enerzijds de armenzorg, anderzijds de herengoederen en buitenplaatsen. Het laatste onderwerp, met beschrijving van acht buitenplaatsen, krijgt de meeste pagina's. Een belangrijke aanvulling op de regionaal historische literatuur.

G.J.M. Derks en W.A. Heurneman, *Soest in de zeventiende en achttiende eeuw. Soest: Historische Vereniging Soest / Soesterberg, 2010. 287 p. € 29,95.*

Ook verschenen

Wout van Kouwen, *FF zappen naar de vorige eeuw. Verhalen over gebeurtenissen en belevenissen in en rond Oudewater gedurende de 20ste eeuw. deel 2. Oudewater 2011. 132 p. ISBN 978 90 813356 2 1. Prijs onbekend.*

Netty Krook e.a. (tekst), Robert Zwart (foto's), *Gewoon zoals het was. Beelden van het oude Driebergen-Rijsenburg. Driebergen: 2010. 132 p. ISBN 978 94 91067 01 3. € 19,95.*

Ben Remie, J.J. Bakker, *schoolmeester in Vreeswijk 1875-1892: zijn pennevruchten. Nieuwegein: Stichting Oudheidkamer Vreeswijk, 2010. 77 p. Prijs onbekend, verkrijgbaar bij de Oudheidkamer Vreeswijk (030) 608 14 44; e-mail: oudheidkamer-vreeswijk@kpn-officedsl.nl.*

R.P.M. Rhoen e.a., *Honderd jaar katholiek wonen in Zeist. De geschiedenis van de R.K. Woningbouwvereniging Zeist, 1910-2010. Zeist: R.K. Woningbouwvereniging Zeist, 2010. 157 p. ISBN 978 90 815835 1 0. € 19,00.*

Adri Saltzherr - Van den Berg, *Utrechtse Scouting groepen vanaf 1910. Utrecht: Scouting Regio Drie Rivieren, 2010. 160 p. ISBN 978 90 1616278939. € 17,98. Uitgegeven t.g.v. het 100-jarig bestaan van Scouting Nederland en van de Utrechtse Padvindergroepen.*

Rob Wolf, *De tijd vooruit: een eeuw St. Antonius Ziekenhuis Utrecht / Nieuwegein / Utrecht 1910-2010. Nijmegen: Vantilt, 2010. 130 p. ISBN 978 94 6004 058 0. € 24,50. Samenvatting van en vervolg op Heilig Vuur, de geschiedenis van het ziekenhuis tot 2000.*

Eerherstel voor dubbele traptoren?

Een verdwenen architectonisch curiosum uit het voormalige St. Elisabeth Gasthuis

Stadsvernieuwing gaat vaak ten koste van eeuwenoude overblijfselen. Wat daarvan wordt opgeslagen, raakt veelal langdurig vergeten. Zo verging het ook de dubbele wenteltrap van het voormalig St. Elisabethgasthuis aan het Vredenburg. Helemaal uit de herinnering? Nee, enkelen wisten nog van het bestaan en pogen nu de toren met de trap te doen herrijzen.

Vooraanzicht en interieur dubbele traptoren reconstructie van de toestand in 1495.

□ MAQUETTES DOOR K. TERHORST VAN DE SECTIE CULTUUR-
HISTORIE GEMEENTE UTRECHT, 1991

Tot het St. Elisabethgasthuis dat van 1488 tot 1582 gevestigd was aan het Vredenburg behoorde een bakstenen toren met daarin een dubbele wenteltrap. In de jaren zestig van de vorige eeuw moest de toren wijken voor de bouw van Hoog Catharijne. De natuurstenen traptreden werden

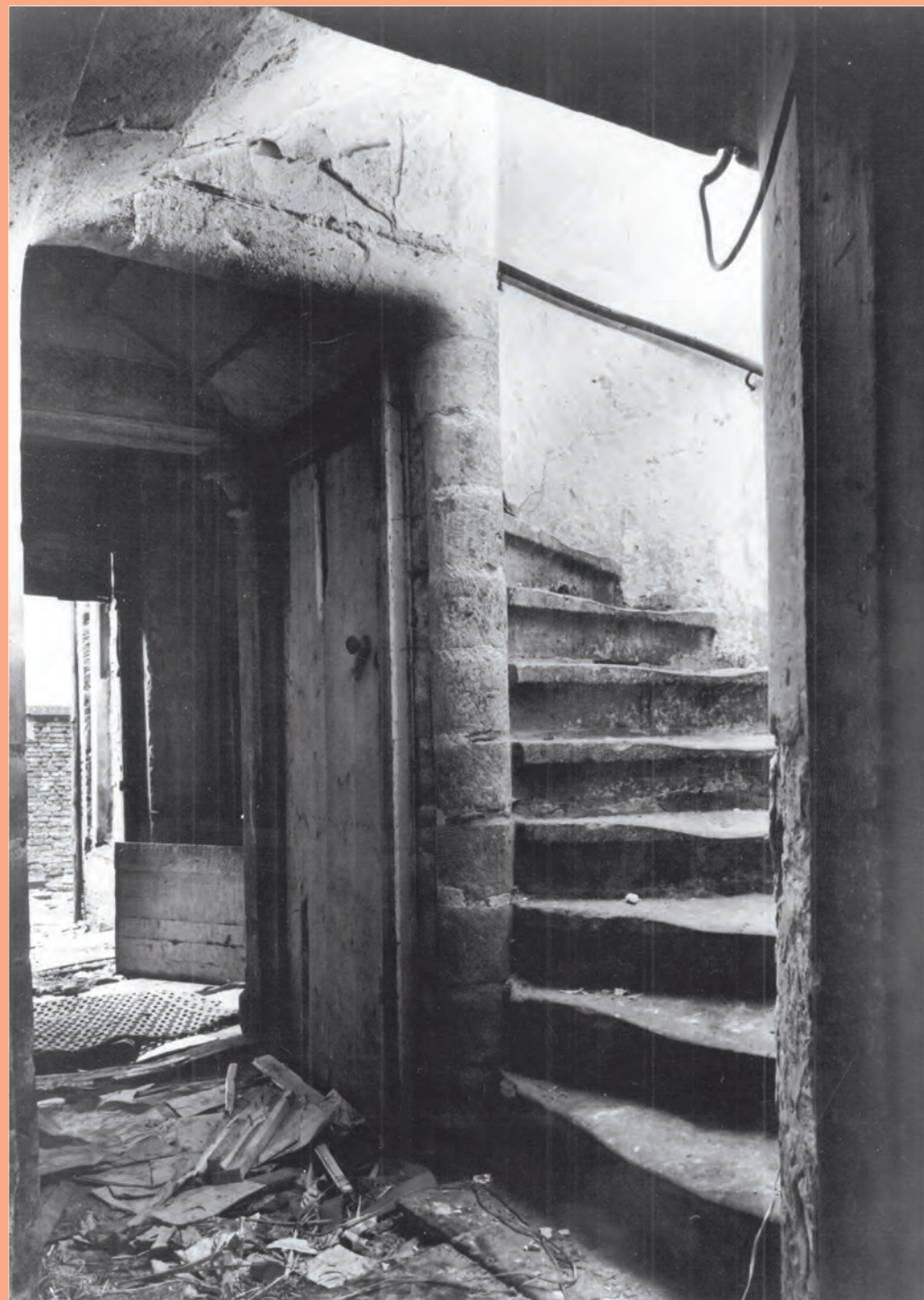
in 1963 ontmanteld en opgeslagen in Fort Rhijnauwen met de bedoeling deze ooit weer elders op te bouwen. Een maquette van dit architectonisch curiosum bevindt zich in de hal van Het Evert Zoudenbalch Huis aan de Nieuwegracht 98. Er zijn wel pogingen gedaan om toren en trap te herbouwen, maar die strandden keer op keer en daarmee verdween geleidelijk aan de herinnering aan dit unieke object.

‘Een gasthuys der wesen’

In 1491 stichtte Evert Zoudenbalch (1423/1424 - 1503), kanunnik en thesaurier van het Domkapittel, ter ere van de heilige Elisabeth van Thüringen (1207-1231), het St. Elisabethgasthuis ‘een gasthuys der wesen, mit eene capelle daeraen, ghelegen bynnen der stadt van Utrecht aen sunte Katherynen velt.’^{1,2} Met de bouw ervan was hij al in 1488 begonnen.

Het weeshuiscomplex stond op het perceel tussen de Elisabethstraat, de Korte Elisabethstraat, Achter Clarenburg en het Catharijneveld, nu Vredenburg. Het totale complex mat circa 50 x 38 meter en bestond uit drie vleugels van vergelijkbare opzet rond een binnenplaats, met aan de noordelijke zijde de aan de heilige Elisabeth gewijde kapel. Het weeshuis was voornamelijk gevestigd aan de westzijde, aan de kant van Achter Clarenburg. In het midden van de westzijde stond de toren. De rest van het complex werd ter verkrijging van inkomsten als woning of ambachtswerkplaats verhuurd (zie de reconstructietekening).

In 1576-1577 kwam het St. Elisabethgasthuis, na het uitbreken van de Opstand tegen de Spaanse overheersing, in de vuurlinie te liggen tussen de Spanjaarden in de citadel Vredenburg en de burgerij en Duitse huurlingen die ingekwartierd waren in het St. Eli-

sabethgasthuis.³ Vooral de kapel werd door het geschut zwaar beschadigd. Het gasthuis was na de krijgshandelingen in feite niet meer geschikt voor bewoning door het toenemend aantal wesen. De regenten verkregen toestemming van de stadsraad om te verhuizen naar het door de Reformatie gedeeltelijk vrijgekomen Utrechtse Regulierenklooster der Augustijnen tussen de Oudegracht en de Springweg, waar nu het poppodium Tivoli is gehuisvest. In juni 1582 vond de ver-

Doorgang naar de dubbele trap, Achter Clarenburg 27-29. Foto vóór 1963. Dat jaar is de trap ontmanteld en opgeslagen in het Fort Rhijnauwen. De resterende toren met westelijke wand van het voormalige weeshuis is in 1968 gesloopt.

□ DIENST STEDENBOUW EN MONUMENTEN, SECTIE CULTUURHISTORIE GEMEENTE UTRECHT

huizing plaats van wat geleidelijk aan het Burgerweeshuis is gaan heten en in 1796 het Gereformeerd Burgerweeshuis. In 1953 werd het de Stichting Evert Zoudenbalch Huis.

De met hardsteen omlijste toegangspoort van het St. Elisabethgasthuis

Opslag ontmantelde traptreden.

□ FOTO ROVU | DIENST BOUWEN EN WONEN, SECTIE BOUWKUNDE GEMEENTE UTRECHT

is in 1619 aan de Springwegzijde van het complex ingebouwd, tussen de toen gerealiseerde woonhuizen nummers 102 en 104. Aan de poort werden renaissance-elementen toegevoegd die naar de bestemming als weeshuis verwijzen, waaronder het wapenschild van de familie Zoudenbalch dat door twee weeskinderen wordt vastgehouden. Het motto daaronder luidt, vertaald: 'Zalig is hij die begrijpt dat hij wel moet doen aan behoeftigen en armen'.⁴

Door de terugloop van het aantal wezen in de tweede helft van de 19e en begin 20e eeuw werd het oude klooster te groot en te duur in onderhoud. In 1926 is het weeshuis verhuisd naar het pand 'Onder de Linden' aan de Nieuwegracht 98. Sinds 1963 func-

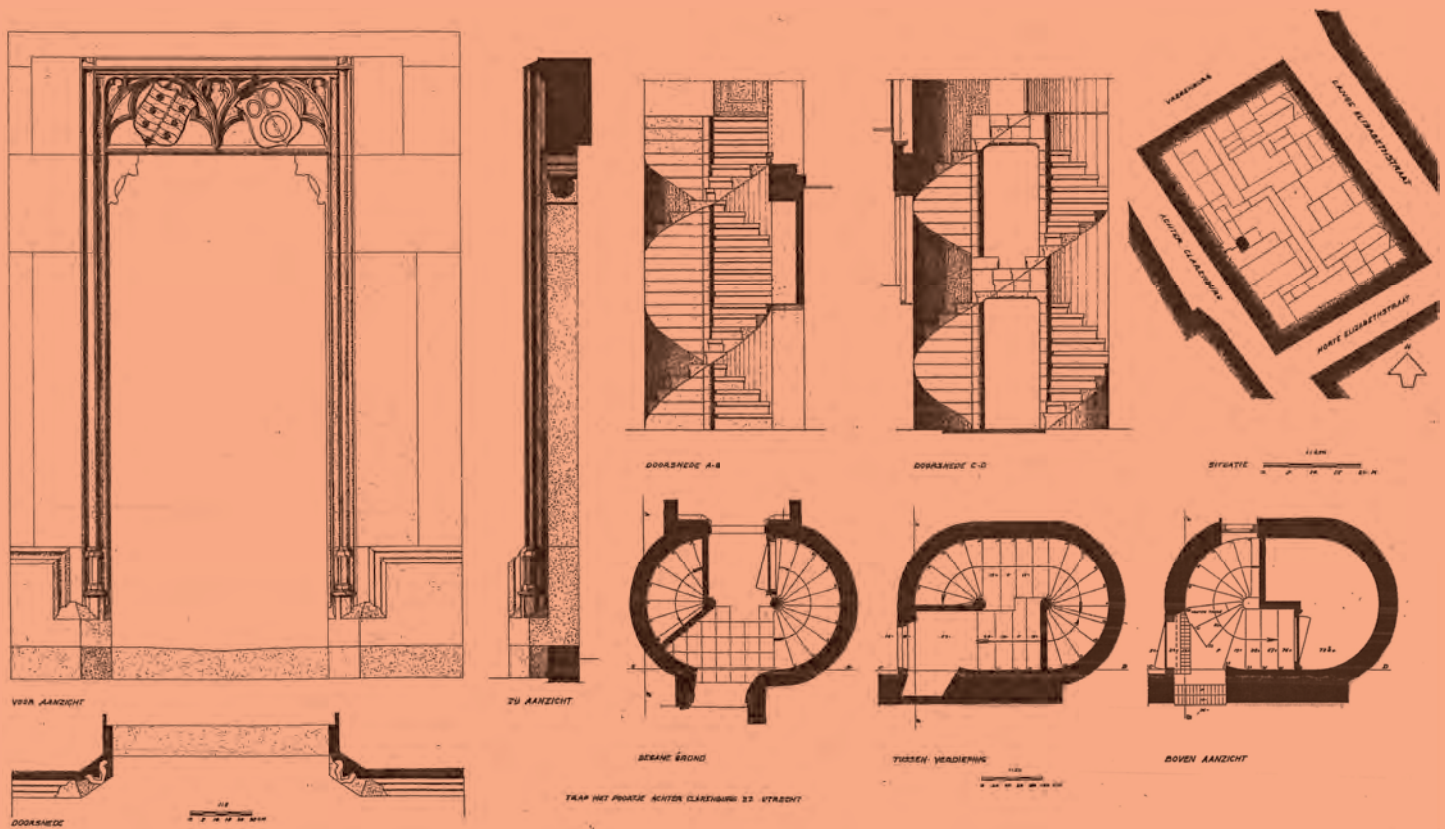
tioneert het niet meer als weeshuis. De stichting Het Evert Zoudenbalch Huis vervult nu een taak als steunfonds op het terrein van de jeugdzorg in Utrecht.

In de loop van de 17e eeuw werd het complex van het St. Elisabethgasthuis in onderdelen verkocht, verbouwd of gesloopt om er woningen van te maken.⁵ De zwaar beschadigde Elisabethkapel, waar Evert Zoudenbalch begraven lag, werd reeds in 1583 verkocht en is in 1611 gesloopt.⁶ Alleen aan de westzijde bleef de vijftig meter lange middeleeuwse gevel, inclusief dubbele traptoren, vrij compleet en in oorspronkelijke staat bewaard. In 1960 dreigden de bulldozers van Hoog Catharijne ook Achter Clarenburg bij de nieuwbouw van het winkelcomplex te betrekken. Coen L. Temminck Groll (1925), toenmalig hoofd van de afdeling Monumentenzorg van de

dienst Openbare Werken van Utrecht, heeft toen met zijn medewerkers de trap gedocumenteerd en in 1963 de dubbele spil en de gebeeldhouwde toegangspoort er uit laten halen en doen opslaan. In 1966 is de westvleugel met de toren gesloopt. Achteraf gezien onnodig; de bulldozers van Hoog Catharijne hielden halt bij Achter Clarenburg.

De dubbele traptoren

Frans Kipp, bouwhistoricus van de gemeente, schreef in 1991 over de dubbele traptoren: 'Het meest curieuze en architectonisch interessante onderdeel was de traptoren, het visitekaartje van het complex. Deze bevatte twee spiraalsgewijs door elkaar gevlochten natuurstenen spiltrappen, zodanig dat men de trappen tegelijk kon beklimmen zonder elkaar onderweg tegen te komen. Deze trap moet

Tekeningen van de trap met het poortje, Achter Clarenburg 27: voor- en zijaanzicht (links), doorsnedes en locatie (rechts bovenste rij) en bovenaanzicht vanaf verschillende etages (rechts onderste rij).

□ DIENST STEDENBOUW EN MONUMENTEN, SECTIE CULTUURHISTORIE GEMEENTE UTRECHT

worden gezien als een afspiegeling van de vrijwel gelijktijdig gebouwde dubbele traptoren tegen de grote westgevel van het schip van de Domkerk, waarvan de bouw destijds nog volop gaande was. Het vermoeden bestaat dat de contacten tussen Evert Zoudenbalch, die als fabrieksmeester direct bij de bouw van de Dom was betrokken, en de Dombouwmeester [toen Cornelis de Wael, JR] zowel bij de (ver)bouw van zijn eigen huis aan de Donkerstraat als bij de bouw van het St. Elisabethgasthuis een rol hebben gespeeld. Deze dubbele traptoren is - ook tot ver over onze grenzen - een zeldzaam verschijnsel en een vroeg voorbeeld daarvan.⁷

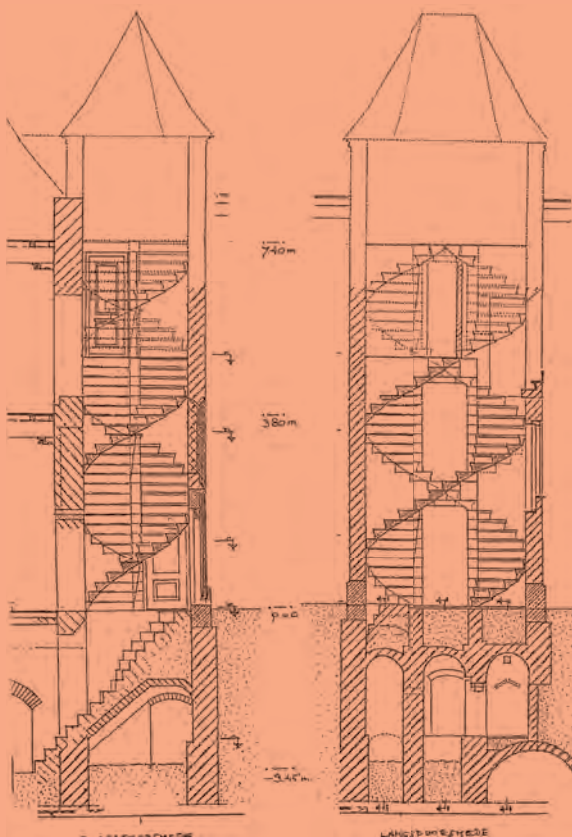
Het middenschip van de Dom is door de wervelstorm van 1 augustus 1674 in elkaar gestort. Daarmee is ook de dubbele wenteltrap verloren gegaan. Op gravures en schilderijen uit die tijd zijn de restanten nog wel te zien.⁸ L.P. Serrurier heeft ca. 1730 een afbeelding gemaakt van de opengewerkte dubbele wenteltrap in de westgevel van

het middenschip, waarschijnlijk naar een oudere tekening. Ook J.S. Marcus heeft rond die tijd een tekening gemaakt van de opengewerkte traptoren in het middenschip.

Naast het demonstratief tonen van de kunde en inventiviteit van de bouwmeester en van de metselaar/steenhouwer, had de dubbele wenteltrap tot functie om op een klein oppervlak ongehinderd naar boven en naar beneden te kunnen gaan. Bij een enkele trap is dat vanwege de krapte van de spiraal niet goed doenlijk.

De trap in het middenschip van de Domkerk had, zoals de architectuurhistorici Haslinghuis en Peeters schreven, ook tot functie om David van Bourgondië (bisschop van 1456 tot 1496) via de ene slinger van de trap een eigen opgang te bieden naar de Bisschopsloge en naar de Michaëlskapel in de toren.⁹ Een vorm van exclusiviteit dus. De andere slinger gaf toegang tot het triforium [smalle gang boven de scheibogen van het schip, JR] en de kerkkappen.

De functie van de dubbele traptoren in het St. Elisabethgasthuis waarbij, in tegenstelling tot die in het middenschip van de Dom, op drie bordessen tussen beide trappen een verbinding bestaat, is minder duidelijk. Het vinden van een architectonische oplossing op een klein oppervlak kan niet de reden zijn geweest. De traptoren stond immers op de binnenplaats van het gasthuis. Diende hij ervoor om de jongens en meisjes bij het op- en afdalen van de trap te scheiden? Ook niet, omdat in het dagelijkse verkeer tussen hen geen strikte scheiding werd toegepast en men elkaar bovendien kon tegenkomen op de bordessen waar de traptreden in elkaar overlopen. De meest voor de hand liggende verklaring is dat Zoudenbalch zich door de dubbele geslingerde trap in het middenschip van de Dom heeft laten inspireren om aan het Elisabethgasthuis een fraai architectonisch element toe te voegen. Het maken van een gebaar dus door een zelfbewust en trots man, telg uit een vermaard Utrechts patriciërsgeslacht, zoals ook moge blijken uit zijn in 1467 in laatgotische stijl gebouwde woonhuis aan de Donkerstraat 15-19 waarvan nu nog alleen de natuurstenen gevel te bewonderen is.

Verticale doorsneden door de dubbele traptoren, reconstructie-tekening op basis van opmetingen door C.L. Temminck Groll en A.F.E. Kipp.

□ TEKENING K. RAMPART, 1981.

Pogingen tot herrijzenis

De eerste poging tot herbouwen was het verplaatsen van de bedreigde dubbele trap naar het in de jaren 40 tot 60 van de vorige eeuw in een lang proces van restauratie verkerend Catharijneklooster. Ter voorbereiding daarvan werd in de gang van de hoofd vleugel een ovale ruimte gemetseld om de trap in te kunnen plaatsen als ontsluiting van de bovenverdieping. Bij de begin jaren 70 volgende grote verbouwing tot Museum Catharijneconvent werd de trap echter te nauw bevonden om voor bezoekers als reguliere trap te kunnen dienen. Het ging niet door.

De toenmalige restauratiearchitect Cees A. Baart de la Faille (1914-2010) tekende vervolgens de dubbele traptoren als noodtrappenhuis tegen de westgevel aan de zijde van de Lange Nieuwstraat. Na veel overleg werd ook deze oplossing verworpen.

Een derde serieuze poging vond plaats in de jaren 1995-1997. Toen werd de Sociëteit de Vereeniging aan de Maria-plaats 14 verbouwd. Het bestuur van de Vereeniging wenste de traptoren te plaatsen tegen de zuidzijde van een

gedeelte van het 15e-eeuwse gebouw. De trap zou de toegang tot de bovenverdiepingen vergemakkelijken en extra allure aan het gebouw verlenen. Daartoe maakte architect Paul Broekema een bouwkundige schets, gedateerd 14 maart 1995. De gemeente liet vervolgens weten welwillend tegenover dit initiatief te staan. De trap is, zo schreef het bestuur van de Vereeniging op 5 september 1997 aan de regenten van het Evert Zoudenbalch Huis, 'nu aan de sociëteit toegewezen'. De maquette van de traptoren heeft nog een tijdje op de bestuurskamer van de sociëteit gestaan om sponsors te werven. Uiteindelijk bleek de financiering van het project niet haalbaar. De meest recente poging om de dubbele traptoren te herbouwen komt van het Initiatief Domplein 2013, met name van Theo van Wijk en Frans Kipp. Het ligt in hun bedoeling de toren vanaf 2011/12 gefaseerd te herbouwen op de binnenhof van Domplein 10, waar nu het bezoekerscentrum RonDom is gevestigd. Aldaar moet de toren deel gaan uitmaken van de Romeinse Route via de nog bestaande, maar vrijwel onbekende Domherensteeg langs de

Vogelvluhtreconstructie van de opzet van het Elisabethgasthuis uit het zuidoosten, met het kasteel Vredenburg op de achtergrond, situatie rond 1540.

□ D. CLAESSEN EN F. KIPP, 2010.

Afbeelding van de opengewerkte traptoren met de dubbele trap van de Domkerk te Utrecht. Fotoreproductie uit 1994 van een tekening van J.S. Marcus uit de 18e eeuw mogelijk naar een ouder voorbeeld. De dubbele wenteltrap was tussen de Bisschopsloge en het schip van de Dom uitgespaard in de zware, met een spits bekroonde steunbeer in de as van de zuidelijke pijlerreeks van het middenschip.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

buitenzijde van de voormalige noordmuur van het Romeinse castellum, tussen het huis 'De Rode Poort' (Domplein 4) en de Vismarkt. Van Wijk en Kipp schreven reeds in 2006 dat 'de dubbele traptoren [met gescheiden op- en neergang, JR] uitstekend dienst kan doen teneinde via het binnenhof de ondergrondse Romeinse Route te bereiken'.¹⁰ Tegen de noordelijke muur van het binnenhof is al een tekening gemaakt van hoe het moet worden...

Zou het bijna vijftig jaar na ontmanteling van de dubbele wenteltrap, alsnog lukken dit architectonisch curiosum uit de late middeleeuwen te aanschouwen en te gebruiken? Wordt vervolgd.

Bronnen

Voor dit artikel is dankbaar gebruik gemaakt van informatie die is aangereikt door:

ir. P. C. Broekema, architect.

drs. H.L.M. Defoer, oud-directeur Museum Catharijneconvent.

drs. A.F.E. Kipp, bouwhistoricus van de gemeente Utrecht.

prof dr. ir. C.L. Temminck Groll, 1957-1964 hoofd gemeentelijke monumentenzorg en emeritus hoogleraar T.U. Delft, faculteit Bouwkunde en tot 1999 bijzonder hoogleraar UvA gebouwenrestauratie en architectuurgeschiedenis.

Noten

- 1 Voor een uitgebreide historische beschrijving van het St. Elisabethgasthuis, zie: A.J.M. Kunst, *Van Sint Elisabeths-Gasthuis tot Gereformeerd Burgerweeshuis, 1485-1814*, proefschrift UU (Utrecht 1954). De periode na 1814 van wat toen Het Gereformeerd Burgerweeshuis heette, is uitvoerig beschreven door J.J. Dankers en J. Verheul, *Als een groot particulier huisgezin. Opvoeden in het Utrechtse Burgerweeshuis, tussen caritas en staatszorg 1813-1991* (Zutphen 1991).
- 2 Voor een overzichtelijk artikel over het leven van Evert Zoudenbalch, zie: E.T. Suir, 'Evert Zoudenbalch. Domkannunik te Utrecht in de tweede helft van de 15e eeuw', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* 1977, 7-55.
- 3 Van de strijd tussen 21 december 1576 en het vertrek van de Spanjaarden uit de citadel op 9 februari 1577 bestaat een Duitse prent anno 11 februari 1577, waarop in een soort stripverhaal de vuurgevechten en de belegering zijn aangegeven; nr. 19 uit de map *Prenten van Utrecht*, uitgave Boek- en Kunsthandel van Rossem, inclusief boekje met beschrijvingen van A.B.R. de Vries (Utrecht 1969). Zie ook Dr. A. van Hulzen, 'Het kasteel Vredenburg', in *Maandblad Oud-Utrecht* 43 (1970) 84-86 en 90-92.
- 4 Llewellyn Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust; de verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300-1600*, proefschrift UU (Utrecht 2008) 521. Het motto is een verwijzing naar de eerste regel van (nu) Psalm 41, in de Nieuwe Bijbelvertaling: 'Gelukkig wie zorgt voor de armen'. Zie ook C.C.S. Wilmer, *De getekende stad* (Utrecht 2005) 315, met een tekening van de poort door Jan van Lokhorst, circa 1860. De hoofdpoot van het complex aan de Oudegracht had ook dit soort ornamenten, zoals blijkt uit een tekening van Jan Hendrik Verheyen uit 1817; zie Wilmer, 183.
- 5 Alleen onder de huizen/winkels aan de Lange Elisabethstraat 22 t/m 32 zijn in de kelders nog restanten van de 16e-eeuwse keukens met troggewelven en gordelbogen van het Elisabethgasthuis te zien. Zie: M.J. Dolfen, E.M. Kystra en J. Penders, *Utrecht. De huizen binnen de singels* (Den Haag 1989) 59.
- 6 Het stoffelijk overschot van Evert Zoudenbalch werd in 1611 overgebracht naar de Weeskerk van het Regulierenklooster, zie Kunst, a.w. (noot 1) 29.
- 7 A.F.E. Kipp, 'Het St. Elisabethgasthuis aan het Vredenburg', in: A. Pietersma en L.L. Smit (red.) *Burgerwezen van Utrecht. 500 jaar stichting van Evert Zoudenbalch*, Centraal Museum en Gemeentelijke Archiefdienst (Utrecht 1991) 53-54. Voor een nadere bouwkundige inventarisatie van het huis van Evert Zoudenbalch aan de Donkerstraat 15-19 zie het proefschrift van C.L. Temminck Groll, *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht* (Den Haag 1963) 101-102, en zijn artikel 'Huis Zoudenbalch in Utrecht', in *Maandblad van Oud-Utrecht* 38 (1965) 118-119.
- 8 Zie voor een opsomming daarvan E.J. Haslinghuis en C.J.A.C. Peeters, *De Dom van Utrecht* (Den Haag 1965) 335. De bekendste is de tekening van Herman Saftleven uit 1674, 'De bisschopsloge tussen de Domtoren en de kerk', zie Wilmer, a.w. (noot 4) 201.
- 9 Haslinghuis en Peeters, a.w., 437.
- 10 Theo M.A. van Wijk en Frans Kipp, *Zoeken naar Utrechtse schatten*. Stichting Domplein 2013 (Utrecht 2006) 34.

Meer dan klederdracht en visserij

Het is twee dagen na de spectaculaire voetbalwedstrijd in de topklasse zaterdagamateurs tussen de Blauwen (IJsselmeervogels) en de Rooien (SV Spakenburg; uitslag 3-2). In Museum Spakenburg in het voormalige Zuiderzeedorp wordt uit de doeken gedaan hoe voetbal een dorp kan verdelen. Maar ook hoe de vissers na het afsluiten van de Zuiderzee gezamenlijk nieuwe activiteiten hebben ontplooid.

Het museumcomplex ligt aan de Oude Haven, tegenover de eeuwenoude scheepswerf. Het bestaat uit enkele huisjes met een steegje ertussen waar de was hangt te wapperen in de wind. Dit jaar bestaat het museum 25 jaar.

Het gemeentebestuur nam al in de jaren 60 het initiatief om voorwerpen aan te schaffen die betrekking hebben op de lokale geschiedenis. In de begroting werden er soms aardige bedragen voor opgenomen. Een speciale commissie was belast met de aankoop van de historische voorwerpen. Deze werden voorlopig opgeslagen, want er was geen expositieruimte beschikbaar. Na een lange zoektocht naar een geschikt pand kon in 1986 de eerste expositie in het museum worden geopend dat de naam 't *Vurhuus* kreeg. Het (voor)huis was echter te klein voor de grote collectie die in ruim 20 jaar was opgebouwd. Na een uitbreiding met enkele naburige huizen en de vishangen (een gebouw waar de vis door vrouwen aan houten spijlen werd geregen en vervolgens gerookt of gezout) kreeg het museum in 1997 de ruimte om meer voorwerpen in hun context te tonen aan het publiek. In 2008 is het laatste pand toegevoegd; daar bevindt zich nu de ingang met het museumcafé en een informatiezuil over de Grebbelinie. Toen is ook het hele museum heringericht en is de Watersteeg in zijn geheel bij het museum betrokken.

Museum Spakenburg

FOTO ELISABETH DE LIGT

Museum Spakenburg

Adres: Oude Schans 47-63, Spakenburg

Telefoon: (033) 298 33 19

E-mail: info@museumspakenburg.nl

Website: www.museumspakenburg.nl

Openingstijden van 1 april tot 1 november: maandag 13.30-17.00u, dinsdag t/m zaterdag 10.00-17.00u.

Openingstijden van 1 november tot 1 april: woensdag t/m zaterdag 13.00-16.00u.

Het museum is op zondag altijd gesloten.

Voor combinatie museumbezoek met fiets-, boot- of wandeltochten zie: www.vvvspakenburg.nl en www.grebbelinie.nl.

Opkomst en ondergang visserij

In het museum wordt de geschiedenis verteld van de gemeente Bunschoten, die oorspronkelijk bestond uit drie kernen: Bunschoten, Spakenburg en Eemdijk. Sinds 1974 is de gemeente uitgebreid met een deel van Hoogland: Zevenhuizen. De verschillende kernen hebben een rijke historie die in het museum wordt getoond. In Eemdijk, Zevenhuizen en Bunschoten werkten de meeste mensen in de veehouderij. Ook in Spakenburg stonden boerderijen, maar het was toch vooral een vissersdorp. Spakenburg ontwikkelde zich door de gunstige ligging aan de Zuiderzee tot een vissersplaats van betekenis. De visserij bracht allerlei vormen van handel en bedrijvigheid met zich mee. Door de afsluiting van de Zuiderzee in 1932 en de inpoldering van het IJsselmeer verdween de visserij. De visbewerking en de handel bleven bestaan. De vis wordt echter van elders aangevoerd. De oude kernen Bunschoten en Spakenburg zijn door de diverse nieuwere wijken aan elkaar gegroeid. De industriële bedrijvigheid is groot. De metaalindustrie Polynorm is een van de grootste werkgevers, maar ook worden er brood, koek, gebak en viswaren geproduceerd.

Tien historische thema's

Hoewel er veel voorwerpen door de gemeente verzameld zijn, zijn er in 2008 scherpe en duidelijke keuzes gemaakt bij het herinrichten van het museum. De bezoekers worden met hulp van multimedia ondergedompeld in de geschiedenis. Tien thema's vormen de leidraad. Daarbij is ervoor gekozen om tegenstellingen zichtbaar te maken, bijvoorbeeld de thema's arm en rijk, traditie en vernieuwing, ervoor en erna. Met foto's, geluidsopnames in dialect, video's en levensgrote poppen wordt een levendig beeld geschetst van onder andere de visserij, het boerenleven, de industrie, de klederdracht, het voetbal, het geloof en het onderwijs. Bezoekers kunnen op eigen gelegenheid door een schoolklas, een winkeltje, de woonkamer van een boerengezin en die van een vissersfamilie lopen en de verschillende sferen ondergaan. Natuurlijk is er ook ruim aandacht voor de bijzondere klederdracht met de kraplap, die nog elke dag door 300 vrouwen gedragen wordt. Buiten zijn een hooibergkap en enkele oude landbouwmachines tentoongesteld.

Kind in klederdracht in de Spuistraat in Spakenburg, eind jaren 40.

□ FOTO F.F. VAN DER WERF | HET UTRECHTS ARCHIEF COLLECTIE BEELDMATERIAAL

De Grebbelinie

In het museum is ook een informatiezuil over de Grebbelinie aanwezig. Dat is verrassend, omdat de meeste mensen de Grebbelinie associëren met de Grebbeberg, die zo'n 50 kilometer zuidelijker ligt. De linie loopt van Spakenburg tot Rhenen. Het noordelijkste punt en sluitstuk van de Grebbelinie is de Oude Haven, tegenover het museum. Deze maakte deel uit van het inundatiesysteem van de linie. Hal-

De 'vishangen' van het Museum Spakenburg.

□ FOTO ELISABETH DE LIGT

verwege de vorige eeuw was er een spuisluis aanwezig, waarmee water via de sluiskolk naar de vaart afgevoerd kon worden. Hierdoor konden de achterliggende polders onder water gezet worden, als verdediging tegen aanvallen over het land. In april is de hele Grebbelinie tot rijksmonument verklaard. Er is subsidie beschikbaar gekomen om dit deel van de linie terug te brengen in de staat van voor 1949. Het deel van de haven dat gedempt was, wordt weer uitgegraven. Niet een complete nieuwe sluis, maar twee sluisdeuren worden geplaatst waarmee de aanblik van haven en sluis hersteld wordt. In juni moet *Museumhaven Hongdehemel* voltooid zijn.

Schoonmaakgeheimen

Tot en met 31 oktober is de tentoonstelling *Sjoon! Schoonmaakgeheimen van Bunschoten-Spakenburg en Eemdijk* te bezichtigen. De vrouwen uit de gemeente staan bekend om hun schoonmaakkwaliteiten. Van oudsher werken velen van hen in de huishouding in villa's in het Gooi. Ook op Paleis Soestdijk waren veel vrouwen uit de gemeente jarenlang in trouwe dienst. Op de tentoonstelling laten foto's, video's en voorwerpen zien hoe de klederdracht werd gewassen, gestreken, gesteven en hoe huis en tuin werden schoongemaakt. Ongeveer 30 bedrijven die in de gemeente gevestigd zijn, sponsoren elk jaar weer het museum. Dat betekent dat zelfs in deze economisch moeilijke tijd het museum op veel waardering en steun binnen de gemeenschap kan rekenen. En dankzij de vele vrijwilligers kan het museum, met het café en de winkel, bijna elke dag zijn deuren openen voor bezoekers.

Vanaf de zomer zal het museum zich weer spiegelen in het water van de voorheen gedempte oude haven. Met de scheepswerf en de botters in de haven biedt dit deel van Spakenburg dan weer een fraaie historische aanblik. De bezoeker proeft dan niet alleen in het museum, maar ook daarbuiten de sfeer van het vroegere vissersdorp.

Met dank aan de heer A. ter Beek, directeur Museum Spakenburg.

Reacties van lezers

Opheffing Tandheelkunde

Een kleine correctie op het stukje van Marcella Dorigo over de 'ponskaart' in het Uithofnummer van Oud-Utrecht (nr. 2, april). Job Cohen had niets te maken met de opheffing van Tandheelkunde in Utrecht (zoals ten onrechte wordt vermeld op p. 61). Het was minister Deetman die daartoe besloot in 1983/84 na de operatie TaakVerdeling en Concentratie. Ik was toen ambtenaar 'landelijke planning' bij de universiteit en heb hierover vele overleggen bijgewoond. Het best herinner ik me de bespreking van de bestuursleden Ginjaar en Rosenberg met de voorzitters van de faculteiten Geneeskunde, Diergeneeskunde en Wiskunde en Natuurwetenschappen, de hoogleraren Schwartz, Van den Bergh en Voorma. Ginjaar stelde dat het moment zou kunnen komen dat ook de Utrechtse universiteit iets groots zou moeten inleveren: 'Farmacie of tandheelkunde, inleveren of behouden?' Ik meen dat Voorma als eerste zei: 'Farmacie natuurlijk', en de andere twee bevestigden dat. Maar als zwijgende zesde aan tafel wist ik niet wat ze bedoelden. Inleveren of behouden? Daarna legden ze gelukkig uit dat tandheelkunde maar een specialisme was, terwijl farmacie met de geneesmiddelen een belangrijke verbinding tussen de medische en natuurwetenschappen vormde. Later heb ik wel eens bedacht dat Ginjaar en Rosenberg dat ook allang gekozen hadden, maar op deze manier zorgden ze voor steun aan hun beleid. En zo betrokken al in 1991/92 farmacie en de laatste restjes scheikunde en biologie de ponskaart.

Wouter Koning, *De Bilt*

Mammoetboom

Mijn complimenten voor het nummer over 50 jaar Uithof. In de redactionele inleiding wordt melding gemaakt van het slaan van de eerste paal voor het eerste gebouw (Transitorium 1) en het poten van een boom. Die boom werd beschreven als een 'mammothboom (*Metasequoia gigantis*)'.¹ Deze samengestelde naam is onjuist: een mammoetboom (*Sequoiadendron giganteum*) is een heel andere boom dan een *Metasequoia* (*Metasequoia glyptostroboides*, in het Nederlands soms watercypres genoemd).

Op zoek naar bronnen vond ik in het *Utrechts Nieuwsblad* van maandag 17 april 1961 een foto van een boompje dat in het bijbehorende artikel aangeduid wordt als 'een heel klein mammoet-boompje' en daar ook verdacht veel op lijkt. Raadsel opgelost?

Volgende vraag: waar staat die boom nu? Na vijftig jaar verwacht je een boom van tientallen meters hoogte. Speurend in de Uithof, te beginnen rond het Transitorium 1 (nu Ruppertgebouw) kon ik nergens een mammoetboom ontdekken. Wel staan er op allerlei plaatsen *Metasequoia*'s: de hoogste strak tegen het Kruidgebouw, een lage op het terras bij 'De Basket' en een hele rij bij het Wentgebouw! Waar is de mammoetboom die op 15 april 1961 door de Secretaris-generaal van het toenmalige Ministerie van OK&W J.H. Wesselings onder het toezien van de Commissaris van de Koningin mr. C.Th.E. van Lynden van Sandenburg en de burgemeester van De Bilt, K. Fabius, gepoot is?

L.A.J. Schalkx, *Utrecht (bioloog en rondleider in de Botanische Tuin)*

1 Noot redactie: die omschrijving is ontleend aan een persbericht van de universiteit van 7 april 1961.

Agenda en berichten

Historisch Café

Onderwerp van het café op *vrijdag 10 juni* is het 30-jarig jubileum van het Festival Oude Muziek dat dit jaar in Utrecht plaats vindt van 26 augustus tot en met 4 september. Spreker is Albert Edelman, artistiek assistent van de Organisatie Oude Muziek.

Het Historisch Café vindt plaats in het Zaadhuis van het Universiteitsmuseum, ingang via de Eligenstraat 37c (vanaf de Lange Nieuwstraat de zevende deur aan de rechterkant). Aanvang 17.00 uur, toegang gratis.

Rondleiding Amelisweerd

Op *dinsdag 28 juni* vindt er voor leden van Oud-Utrecht een rondleiding plaats in Amelisweerd onder leiding van Joop Spaans, rentmeester van de landgoederen Amelisweerd, Rhijnauwen en Leidsche Rijnpark.

Start is om 14.00 uur op de parkeerplaats Amelisweerd aan de Koningslaan, de oprijlaan naar het huis Amelisweerd, schuin tegenover de weg die naar Vechten leidt. De halte van Connexionbus naar Bunnik/Wijk bij Duurstede staat schuin tegenover de oprijlaan. Wie mee wil, kan zich uitsluitend telefonisch aanmelden op vrijdag 10 juni tussen 10.00 en 12.00 uur bij Jaap van Laar: (030) 233 44 40.

Website en Nieuwsbrief

Sinds vorige maand is de geheel vernieuwde website van de Vereniging Oud-Utrecht in de lucht. De nieuwe site is overzichtelijker en logischer ingedeeld dan de oude en zal door verschillende geleidingen in de vereniging steeds *up to date* gehouden worden. Op www.oud-utrecht.nl vindt u het laatste nieuws, de actuele agenda van verenigingsactiviteiten, inhoud van het tijdschrift en het jaarboek, achtergrond dossiers en veel meer.

In mei is weer een editie van de digitale nieuwsbrief rondgestuurd, inmiddels de derde. Wie de nieuwsbrief nog niet ontvangt, kan zich opgeven bij ledenadministratie@oud-utrecht.nl.

Overige organisaties

Schilderijen met Bijbelse verhalen

Tijdens de zomermaanden exposeert Museum Catharijneconvent werken van oude meesters die lange tijd verborgen zijn geweest in het museumdepot. Deze schilderijen uit de 16e en 17e eeuw beelden bijzondere bijbelverhalen uit zoals die over Maria Magdalena, Paulus, Tobias en Lot en zijn dochters. Rondom de tentoonstelling vinden verschillende andere activiteiten, rondleidingen en lezingen plaats. Zo houdt de conservator van het museum Tanja Kootte op *donderdag 16 juni* een inleiding over een aantal topstukken uit de expositie.

Verborgen verhalen. Oude meesters uit eigen collectie is te zien van 2 juni tot en met 4 september, Lange Nieuwstraat 38, van dinsdag t/m vrijdag van 10 tot 17 uur, op zaterdag en zondag van 11.00 tot 17.00 uur.

De lezing op 16 juni vindt plaats in het Auditorium Museum Catharijneconvent en begint om 12 uur (ontvangst met koffie vanaf 11.30 uur). Toegang € 5,- (gratis voor Vrienden van het Museum Catharijneconvent). Zie voor het volledige activiteitenprogramma: www.catharijneconvent.nl

Omgeving Rembrandt, Lot en zijn dochters, ca. 1640.

□ COLLECTIE MUSEUM CATHARIJNECONVENT

Expositie Dieren in Utrecht

Vanaf 2 juni, de Stadsdag Utrecht, is in Het Utrechts Archief, Hamburgerstraat 28, *Ouwe koeien! Dieren in Utrecht* te zien. Deze expositie wordt aangekondigd als een 'echte belevenis voor het hele gezin waarbij Utrechtse dieren het verhaal vertellen over hun plek in de geschiedenis van de stad. Alle medebewoners komen hierin aan bod, van een kleine luis tot aan de grote olifanten waarmee Anton Geesink door de stad paradeerde, en van de Utrechtse basiliek tot aan Kees de gashond.' Tijdens de expositieperiode tot eind oktober vindt een uitgebreid nevenprogramma plaats.

Openingstijden en meer info zijn te vinden op www.hetutrechtsarchief.nl/expositie/tijdelijke-tentoonstellingen.

Colofon

Tweemaandelijks tijdschrift - 84e jaargang nr. 3 / juni 2011 / ISSN 1380-7137

Deadline agenda nummer 2: 1 juli 2011

Een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Losse nummers prijs: €2,50. Verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief, Hamburgerstraat 28, Broese Stadhuisbrug 5, Bruna Nachtegaalstraat 83, Bruna Zevenwouden 220 en RonDom, Damplein 9.

Redactie Maurice van Lieshout (eindredactie), Leen Dorsman, Elisabeth de Ligt, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Pierre Rhoen, Bettina van Santen, Kaj van Vliet.

Redactieadres Postbus 131, 3500 AC Utrecht / redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl

Bijdragen Sturen aan de redactie. Aanlevering via e-mail. Maximale omvang is 2.500 woorden incl. noten en literatuuropgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen, verkrijgbaar via de redactie of in te zien op de website. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Ontwerp Jeroen Tirion [BNO], Utrecht **Druk** Roto Smeets Grafiservices

Vereniging Oud-Utrecht - Voorzitter H.A.H.A. (Heins) Willemsen **Secretariaat** Postbus 91, 3500 AB Utrecht / tel: 0647 980 928 / secretariaat@oud-utrecht.nl **Penningmeester** Postbus 91, 3500 AB Utrecht **Ledenadministratie** ING-bank 575 520, Zoetermeer. U kunt zich opgeven door te schrijven naar Oud-Utrecht, Leiwater 67, 2715 BB Zoetermeer. *Opzegging van het lidmaatschap dient schriftelijk te geschieden bij de ledenadministratie vóór 1 december.* **Contributie** €30,- per jaar (huisgenootlidmaatschap €12,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders €17,50 / bedrijven €50,-).

Leden van wie het e-mailadres nog niet bekend is, wordt verzocht dit door te geven aan ledenadministratie@oud-utrecht.nl.

UTRECHT GESCHIEDENISPRIJS

Inzenden voor 1 januari 2012

**De Utrecht Geschiedenisprijs bestaat uit
een bedrag van €2.500,- en een penning.**

**Een artikel dat in aanmerking wil komen moet gebaseerd zijn
op nieuw en oorspronkelijk onderzoek of op een nieuwe
interpretatie van bestaand onderzoek naar de geschiedenis van
de stad of provincie Utrecht en mag nog niet gepubliceerd zijn.**

In overleg met de jaarboek redactie zal het winnende artikel worden gepubliceerd in het Jaarboek Oud-Utrecht. Kijk voor voorwaarden, details en inzendingsadres op www.oud-utrecht.nl of vraag naar de voorwaarden bij Menno Wiegman: secretariaat@oud-utrecht.nl / 0647 980 928.

aangeboden door de vereniging

Oud-Utrecht
hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

Het idee is dat we
samen de bank zijn.

De Rabobank is een coöperatieve bank en wij geloven dan ook sterk in samenwerking. Daarom hebben wij geen aandeelhouders, maar leden. Als lid kunt u invloed uitoefenen op ons beleid. Zo kunt u zelf producten, activiteiten en diensten bepalen. Samen met ons de bank vormen. Dat is het idee.

Onze leden zijn de bank.

Rabobank. Een bank met ideeën.